

Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede.

Af

J. A. Fridericia.

De i det følgende meddelte Undersøgelser have haft til Formaal at naa til en fyldigere og navnlig mere exakt Besvarelse af visse Spørgsmaal vedrørende de agrariske Forhold i det 17de Aarhundredes Danmark end den, som hidtil har været givet. Metoden har været en Forening af den almindelige historiske Forskning med statistiske Opgjørelser, saaledes at det i væsentlige Henseender ikke saa meget blev Exempler, hvorfra der sluttedes til Helheden, som tilnærmelsesvis alle Enkelt- heters Samling til en Masse, hvorpaa der byggedes. Som Midtpunkt for Undersøgelserne staar Danmarks Tilstand i det sidste Tiaar før Enevældens Indførelse. Det har nemlig først og fremmest været Opgaven at komme til Klarhed over flere til Belysning af denne Tilstand vigtige Forhold. Afhandlingens første Afsnit gaar derfor ud paa en Bestemmelse af Bønderjord- brugenes Antal og Fordelingen af Ejendoms- retten over dem paa det nævnte Tidspunkt. Hoved- vægten er lagt paa Løsningen af det vel tidligere ofte

omhandlede, men langt fra udtømte Problem: hvilken Del af Bønderjorden ejedes henholdsvis af Kronen, Gejstligheden, Adelen og de jordegne Bønder? Ved Siden heraf er der tilstræbt Klarhed over, hvor stor en Part af Bøndergodset Adelen havde opnaaet Skattefrihed for. Behandlingen af de herhen hørende Spørgsmaal har været overvejende statistisk i den Betydning, at Grundlaget har været et Massestof og Øjemedet at belyse Tilstanden, som den var paa et enkelt Tidspunkt; men den historiske Interesse herved er hentet derfra, at dette Tidspunkt betegner Afslutningen paa en lang Periode, Adelsvælden, som man endnu med Rette kan kalde den, naar Eftertrykket lægges paa de social-politiske Forhold, selv om der efter de nyere Undersøgelser maa trækkes noget fra denne Betegnelse, naar man udelukkende ser hen til Statsmagts Fordeling mellem de forskjellige Myndigheder. I det andet og tredje Afsnit staar det historiske og statistiske Hensyn lige mod hinanden. Opgaven har nemlig i den Forstand været rent historisk, at Sigtet er taget paa en Sammenligning mellem Tilstanden ved det 17de Aarhundredes Midte og Tilstanden, som den var paa den ene Side 60—80 Aar tidligere, paa den anden Side 30—40 Aar senere, dels med Hensyn til Jordbrugenes Antal og Ejendomsfordelingen, dels (i Forhold til den ældre Tid) med Hensyn til Antallet af de skattepligtige Bønder. Men Methoden har dog ogsaa her været overvejende statistisk, idet det i denne Del af Undersøgelsen ligeledes har været Massetallene, hvorpaa der byggedes, for saa vidt som disse have kunnet skaffes til Veje. Med det fjerde Afsnit træder derimod det rent historiske Synspunkt i Forgrunden, thi Opgaven har her været at undersøge

Aarsagerne til den i Løbet af den første Halvdel af det 17de Aarhundrede stedfundne Formindskelse i Antallet af de skattepligtige Bønder, med særligt Hensyn til de politiske, sociale og juridiske Forhold, der have fremkaldt denne Formindskelse og betinget denne Side af den almindelige historiske Udvikling.

I. Bønderjordbrugenes Antal og Fordelingen af Ejendomsretten over dem kort før Enevældens Indførelse.

De Undersøgelser, der hidtil ere fremkomne i Literaturen angaaende disse Spørgsmaal, have væsentlig taget deres Udgangspunkt fra de saakaldte Dureels Lister. Som bekjendt udgjøre disse Lister en Del af den store, i flere Henseender værdifulde Relation om Forholdene i Danmark, som den svenske Resident i Helsingør Magnus Dureel 1653 eller 1654 indsendte til sin Regering, og det tiltrækkende ved dem er, at de indeholde Opgjørelser for ethvert dansk og norsk Len over de forskjellige Klasser af den uprivilegerede Landbefolkning. De bleve for første Gang trykte i det Udtog af den hele Relation, som findes i Suhms Samlinger til den Danske Historie 2. Bd. 3. Hefte (1784), og ere siden ofte blevne benyttede til historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Tilstand umiddelbart før Enevældens Indførelse, især af Fr. Hammerich ¹⁾ og Kammerraad C. Christensen ²⁾. Disse

¹⁾ Hist. Tidsskr. 3. R. II, 37 ff.

²⁾ Agrarhistoriske Studier I, Aktst. S. III ff.

og andre Forskere (f. Ex. Tyge Becker) indsaa hurtig, at den trykte Gjengivelse var fejlfuld, de brugte derfor bedre herværende Afskrifter og længtes efter at faa selve Originalen udgivet. I Virkeligheden vilde en saadan Udgave ikke have nogen Værdi; thi Ønsket om den beror paa en Misforstaaelse af Listernes egentlige Karakter, og en Bestemmelse af denne turde derfor gjøre Ende paa en hel Del Forvirring.

Dureels Lister, som jeg i Aaret 1888 har gennemgaaet i den originale Relation, der findes i Rigsarkivet i Stockholm, ere kun Afskrifter og det langt fra fejlfri Afskrifter af Aktstykker, som vi have her i vort Rigsarkiv i en langt brugbarere og værdifuldere Skikkelse. Saa ofte som der udskreves almindelige Landskatter, og det vil for Christian IV's og Frederik III's Tid sige omtrent hvert Aar, indsendte Lensmændene til Rentekammeret Skattemandtal, hver for sit Len. Det er Kopier af Opgjørelserne i saadanne Mandtal for hvert Len og for et enkelt Aar, som det er lykkedes Dureel, uden Tvivl ved Bestikkelser, at komme i Besiddelse af. Men fra Begyndelsen af det 17de Aarhundrede ere selve de originale Skattemandtal bevarede den Dag idag paa meget faa Undtagelser nær¹⁾. At trykke Dureels Lister vilde saaledes være at gaa over Bækken efter Vandet. Hertil kommer, at Dureels Lister slet ikke stamme fra hans egen Tid. Da han opnaaede Afskrifter fra Rentekammeret, har hans Hjælper for saa vidt narret ham — eller er maaske selv bleven narret —, som Forlægene skrev sig fra Aarene 1612—13 og ikke fra de nærmeste Aar før

¹⁾ Ogsaa enkelte ældre ere bevarede; jvft. nærmere herom Afsnit III.

1653¹⁾). Hvad vi faa gennem den svenske Residents Relation, er altsaa et Bidrag til Belysning af Forholdene i den første Del af Christian IV's Tid og ikke af Tilstanden i Begyndelsen af Frederik III's Regering. Men baade for den ene og den anden af de to Perioder have vi en meget bedre Kilde i de her bevarede originale Skattemandtal.

Det maa derfor slaas fast, at Dureels Lister ere et endog temmelig daarligt Surrogat for Oplysninger, der haves i en meget bedre og fyldigere Skikkelse; ingen Forsker, der er i Stand til at foretage Arkivstudier, bør derfor for Fremtiden bygge nogen Undersøgelse paa dem. Vi forlade dem altsaa for at vende os til deres Forlæg, og den næste Opgave bliver at bestemme Karakteren af de Angivelser, disse indeholde. Hammerich mente, at Dureels 3: Skattemandtallenes Rubriker omfattede hele Landbefolkningen med Undtagelse af Adelen og dens Tjenerskab, Gejstligheden med Degnene, hele Embedsstanden, Soldaterne og Beboerne af Officers-, Underofficers- og maaske Soldatergaarde, Kammerraad Christensen opfatter dem som kun omhandlende Krongodset. Begge Opfattelser ere urigtige. Hovedmassen af Skattemandtallene, og herimellem Forlægene for Dureels Afskrifter, ere Lister over den Del af Landbefolkningen, der svarede de almindelige Landskatter, hvad enten disse ydedes i Penge eller i Korn, altsaa Lister først og fremmest over

¹⁾ Hammerich har (anf. St. S. 38) allerede bemærket, at enkelte Opgivelser hos Dureel maatte stamme fra ældre Tid, men han har ikke draget nogen videre Konsekvenser deraf. Hvad der udtales ovfr. i Texten, støtter sig til en Sammenligning for en Række Len fra forskellige Provinser imellem Dureels Lister og Skattemandtallene.

de allerfleste jordegne Bønder, over alle Kronens og Gejstlighedens Fæstebønder samt over dem af Adelen Fæstebønder, der erlagde disse Skatter, det vil sige over alle dem, der ikke i Egenskab af Adelen Ugedagsbønder vare skattefrie; hertil komme Haandværkere og Møllere samt Husmænd, Inderster og Tjenestekarle hos de skattepligtige Bønder. Ved Siden af disse Fortegnelser over hele den skattepligtige Del af Landbefolkningen findes en anden Art Skattemandtal, nemlig de for de saakaldte Baadsmændsskatter, der udelukkende svaredes af Kronens og Gejstlighedens Bønder, men ikke af Adelen.

Det Kildestof, som findes i dette omfattende Materiale, er af stor historisk Værdi, og vi skulle senere (i Afsnit III) komme tilbage dertil. Men til en Beregning af Bønderjordbrugenes Antal og til en Bestemmelse af Ejendomsfordelingen kan det kun bruges i ringe Grad eller i alt Fald med talrige Forbehold. Skattemandtallene lade os nemlig først og fremmest i det hele i Stikken med Hensyn til Adelen skattefrie Ugedagsbønder, og dernæst frembyde Listerne kritiske Vanskeligheder, der kun delvis kunne overvindes. Kun sjældent kan man lade sig nøje med de summariske Opgjørelser, der slutte hvert Mandtal. Man maa for det første tage Hensyn til de saakaldte Afkortninger, der som oftest, og hyppigere og hyppigere jo længere man kommer ned i Tiden, følge efter Opgjørelserne, og som bringe disses mere formelle Resultater i Overensstemmelse med Virkeligheden; efter det Formaal, man har for sin Undersøgelse, maa man subtrahere alle de i Afkortningerne nævnte Gaarde eller blot de øde Gaarde eller blot de Gaarde, der vare gaaede over til at blive skattefrie. Dernæst maa man ved en Undersøgelse af Opgjørelsens Methode se, om

f. Ex. halve Gaarde ere holdte for sig eller ere slaaede sammen til en Skatteenhed af en Gaard, og i det hele stadig erindre, at man har en Opgjørelse for sig, der skal gjengive en Skats Totalbeløb og dette Beløbs Fremkomst, ikke en Opgjørelse, hvis Forfatter har tænkt paa Statistik. Og forlader man Opgjørelserne og ser paa selve Listerne, saa er der adskillig flere Indvendinger at gjøre end den, som beror paa, at man har at bestille med Skattelister 2: Lister, der efter deres Natur snarest indeholde for faa Personer; man skuffes desuden, naar man foretager den byrdefulde Sammenlægning af de enkelte Gaardbesiddere, halve Gaardbesiddere, Bols mænd osv., fordi uden Tvivl ogsaa her Dele ikke sjeldent ere slaaede sammen til Helheder, og fordi Rubriker omfatte forskjellige Kategorier, som man netop maatte ønske adskille, men som ere tagne under et, fordi de betalte samme Skattesats.

For at naa til det Maal, som denne Undersøgelse havde, Bestemmelsen af Jordbrugenes Antal og Fordelingen af Ejendomsretten over dem kort før Enevældens Indførelse, maatte altsaa vælges helt andre og nye Veje. Det viste sig ogsaa heldigvis muligt at benytte saadanne, der kunde føre til ret paalidelige Resultater. I Præsternes Indberetninger om Ejendomsforholdene i deres Sogne fandtes et brugeligt Grundlag for den tilsigtede Undersøgelse.

21. Febr. 1651 udgik der fra Kancelliet følgende Kongebrev til de forskjellige Bisper i Kongeriget: „Vi bede og naadigst ville, at I med forderligste ved Præsterne udi Eders Stift lade forfærdige en kort, dog rigtig Specification paa hvor mange Decimantes, hele og halve Gaarde og Bol de udi ethvert af deres underhavende

Sogne have, med rigtig Specifikation derhos, hvor mange os og Kronen og hvor mange andre og hvem tilhørige, hvilken forn. Designation I siden med forderligste udi vort Kancelli haver at indskikke¹⁾. 6—7 Aar senere, 27. Oktbr. 1657, fik Bisperne over Sjællands, Fyns og Skaanes Stifter en lignende Skrivelse, der lød saaledes: „Vi bede Eder og naadigst ville, at I strax uden noget Ophold i vort Kancelli indskikke rigtig Fortegnelse paa hvor mange Herreder, Sogne og Gaarde i Eders Stift findes og det paa efterskrevne Maner, nemlig: udi N. Herred ere N. Sogne, ere N. Herregaarde saa og N. hele Gaarde, N. halve Gaarde, N. Bols- og Fjerdingsgaarde, N. Huse; deraf tilkomme Kongl. Maj. og Kronen saa mange og Adelen saa mange hele Gaarde, saa mange halve Gaarde, saa mange Bols- og saa mange Huse etc., hvilken Fortegnelse I ved hver Sognepræst have at lade forfærdige, saa som de selv dertil ville svare, om ikke ret, som forskrevet staar, bliver angivet²⁾).

Det var ikke første Gang, at saadanne Indberetninger krævedes af Regeringen. 26. Juni 1568 var der udgaaet en lignende Befaling til Bisperne³⁾, og 1598 maa der i alt Fald for Dele af Landet være fordret lignende Opgivelser. Desuden havde Kongen 1. Maj 1645 i Anledning af den Hovedskat, der skulde paalægges, forlangt, at Præsterne skulde affatte Fortegnelser dels over alle Tiendegivere, dels over alle Personer i deres Sogne⁴⁾.

¹⁾ Rørdam, Danske Kirkelove III, 362. Jfr. Sjæll. Tegn. XXXII, 28.

²⁾ Rørdam, Kirkelove III, 403. Jvfr. Sjæll. Tegn. XXXIV, 192. At Brevene ikke siges at være udgaaede til andre Bisper end de nævnte, havde naturligvis sin Grund i Krigsforholdene; men der maa dog enten paa samme Tidspunkt eller snarere noget tidligere være udstedt en lignende Ordre i alt Fald til Bispen over Aalborg Stift.

³⁾ Rørdam, Kirkelove II, 110.

⁴⁾ Rørdam, Kirkelove III, 319 f.

Men hvad der er bevaret af de i disse Anledninger indsendte Beretninger synes kun lidet. Vi kjende i hvert Tilfælde hidtil fra 1568 kun Angivelserne fra Vendelbo Stift og fra Fuglse Herred paa Laaland, fra 1598—99 dem fra de samme Landsdele og desuden fra Nørre og Sønder Herred paa Laaland¹⁾, og fra 1645 have vi kun fuldstændige Folketal fra ganske enkelte sjællandske Sogne²⁾. Ganske anderledes stiller Forholdet sig heldigvis 1651 og 1657. Fra disse Aar have vi et saa rigeligt Antal af de af Præsterne indsendte Beretninger om Forholdene i deres Sogne, at de kunne tjene som et særdeles godt Grundlag for en Undersøgelse³⁾. Idet Beretningerne havde til Formaal at efterkomme Regeringens Befalinger, kunne vi af dem erholde Oplysninger om Jordbrugenes Antal og om hvem de tilhørte. Vi ville nu først provinsvis se, hvor mange Sognebeskrivelser der ere bevarede og hvor mange af dem der i væsentlige Henseender ere mangelfulde. Dernæst ville vi betragte de Hovedmidler, vi have til at erstatte de manglende Beskrivelser og til at udfylde Hullerne i de eksisterende, og endelig ville vi kaste et Blik paa hele det fremskaffede Materiales Karakter og Værdi. Efter denne ind-

¹⁾ Nyt hist. Tidsskr. III, 539 ff. Wulff, Stat. Bidrag til Vendelbo Stifts Hist. i det 16. og 17. Aarh. S. 199 ff. Rogerts Saml. til Laalands Hist. (i Kgl. Bibl., Thott, Fol., 730; jvfr. Kirkehist. Saml. 3. R. VI, 401 ff.).

²⁾ Jvfr. ovfr. S. 246 Anm. 1. Selve de bevarede Hovedskatlister medtage som Regel ikke de adelige Ugedagstjenere, gjøre ofte ingen Forskjel paa Gaardbesiddere og andre Klasser af Landbefolkningen og give ingen Meddelelser om Jordbrugenes Ejere (jvfr. Grundtvig, Medd. fra Rentekammerarch. 1872 S. 208 ff.).

³⁾ De fleste af de her udbyttede Sognebeskrivelser findes i Rigsarkivet. Hist og her ere de benyttede i Literaturen, f. Ex. i flere af Dr. O. Nielsens Herredsbeskrivelser fra Jylland; men en samlet Bearbejdelse er ikke tidligere forsøgt.

ledende Undersøgelse ville vi gaa over til en Redegjørelse for de Resultater, der kunne uddrages af Materialet.

Vi begynde med de skaanske Provinser, se bort fra det 1645 faktisk afstaaede Halland¹⁾, men medtage det under Lunde Stift hørende Bornholm. Der fandtes dengang i Skaane 22 Herreder²⁾ med 385 Sogne³⁾, i Bleking 4 Herreder med 26 Sogne, paa Bornholm 4 Herreder med 16 Sogne. Fra 1657 er der for disse Landsdele af originale Sognebeskrivelser bevaret 316 for Skaane, 25 for Bleking, men ingen for Bornholm; fra 1651 findes derimod ingen af de oprindelige Indberetninger. Ikke desto mindre stiller Forholdet sig endnu gunstigere for 1651 end for 1657. Der opbevares i Malmøhus Lens Landskontor en Protokol, som ikke vides tidligere at være bleven benyttet i Literaturen, undtagen for saa vidt som den en enkelt Gang er nævnet som „Decimantbogen fra 1638“⁴⁾. Ved Velvilje af Landskammereraren for Malmøhus Len Hr. Cavalli har jeg haft denne Protokol til Laans, og det viste sig da, at dens hidtidige Navn var en senere og urigtig Betegnelse⁵⁾. I Virkeligheden er Protokollen en herreds- og sognevis

¹⁾ En Opgivelse om Jordbrugenes Antal og Ejendomsforhold i Lenene i denne Provins fra c. 1660 findes i Samlingar, utg. för de skånska landskapens hist. förening V, 12 ff. Jeg har tilføjet Hovedsummen i en Note efter Redegjørelsen for Forholdene i Skaane og Bleking.

²⁾ I det følgende ses helt bort fra Birkerne, der medregnes til Herrederne.

³⁾ Her og i det følgende forstaas stadigt ved Sogne Landsogne.

⁴⁾ Falkman, Upplýsn. om kronans, kyrkornas och presterskapets inkomster uti Skåne, Halland och Blekinge I, 169.

⁵⁾ Som det ses af en Randbemærkning et Sted i Protokollen, er Benævnelsen fremkommen ved, at en Benytter af den har bemærket, at et omtalt Ejendomsforhold ikke kunde være ældre end 1638.

ordnet Extrakt af Præsteindberetningerne fra 1651¹⁾ og indeholder for 384 skaanske, 26 blekingske og 16 bornholmske Sogne Besvarelser af de af Regeringen stillede Forespørgsler. Det traf sig nu oven i Kjøbet saa heldigt, at for det ene manglende Sogn (Skiberup i Ljunits Herred) er den originale Beskrivelse fra 1657 bevaret, og saaledes have vi altsaa de ønskede Oplysninger for alle Sognene i de skaanske Provinser; dog ere Ejenomsforholdene ikke helt klare for Bornholm.

Sjælland (med Hven og Møn) var delt i 28 Herreder med 378 Sogne. Fra 1657 er bevaret 241 og fra 1651 ikke mindre end 371 originale Sognebeskrivelser. Savnet af de 7 Sogne fra 1651 spiller ingen videre Rolle for de 4, idet vi for disse have Beskrivelser fra 1657. En egentlig Mangel er kun til Stede for St. Ibs Sogn paa Hven, Birkerød S. (i Lyngø H.) og Skjellebjerg S. (i Løve H.). Angivelserne for disse Sogne ere vi altsaa nødte til at udfylde paa anden Maade. For St. Ibs S. have vi en tilfældig Opgivelse fra 1659²⁾; for de andre 2 holde vi os til en saakaldet Landebog fra c. 1570, der senere (i Afsnit II) skal blive nærmere omtalt.

For Samsøs 5 Sogne have vi ingen Sognebeskrivelser³⁾, men de kunne nogenlunde erstattes dels ved, at Hovedskatlisterne fra 1645 for denne Ø give Tallet paa de bosiddende Bønder, dels ved at Skatte-

¹⁾ Tidspunktet fremgaar af Angivelserne om Hovedgaardenes Ejere. Desuden viser en Sammenligning mellem Extrakten og Indberetningerne fra 1657, at den ikke kan være udarbejdet paa Grundlag af disse.

²⁾ Samlingar, utg. för de skånska landskapens hist. förening V, 26.

³⁾ Øen behandles her allerede af denne Grund særskilt, skjønt den hørte under Kalundborg Len.

mandtallene ere ret brugelige her, hvor der ingen Ugedagsbønder var.

Fra Falster (med 2 Herreder og 28 Sogne) og fra Laaland (med 4 Herreder og 70 Sogne) er der heller ikke bevaret nogen Sognebeskrivelse.

For Fyn og Langeland (med 15 Herreder og 192 Sogne) stiller Forholdet sig ogsaa temmelig ugunstig. Kun fra 4 Sogne¹⁾ er der opbevaret de oprindelige Indberetninger, hvilke paa Grund af deres Isolerethed ere uden videre Værdi for en almindelig statistisk Undersøgelse. For 115 Sogne savnes ganske Oplysninger af denne Art; derimod findes der for Nyborg Lens 5 Herreder (Hindsbo, Vinding, Gudme, Sunds og Salling) med deres 77 Sogne en Extrakt af Sognebeskrivelser, der synes affattede 1658²⁾.

Vi komme nu til Nørrejylland, hvor vi holde os til Landet Nord for Kongeaaen og ikke medtage de Syd for denne til Ribe Stift hørende Herreder³⁾. Nørrejylland var delt i 80 Herreder med 958 Sogne foruden Læsø med dens 3 Sogne. Forholdet stiller sig her mere indviklet end ved de andre Landsdele. Der er fra 1651 bevaret originale Sognebeskrivelser fra 18 Herreder (Anst, Brusk, Elbo, Holmans, Jerlev, Slavs, Tørrild, Nørvang, Malt, Gjørding, Skadst, Vester-, Øster- og Nørre-Horne,

¹⁾ Næraa, Aarslev, Skaarup og Tvede. Beretningerne ere daterede 1658.

²⁾ Tidspunktet er ikke klart; Kirstine Munk, der døde i April 1658, omtales som død, men ved Anders Bille, der døde i Novbr. 1657, er der ikke gjort nogen lignende Bemærkning. Opgivelserne om Skaarup og Tvede Sogne stemme ikke helt med de ovfr. nævnte originale Indberetninger; men paa den anden Side er Extrakten ubetinget ældre end 1661.

³⁾ Der er for disse Herreder bevaret Beskrivelser af 1651 for Frøs (med 5 Sogne), Hvidding (med 9), Højer (med 3), Kalvslund (med 5), Lø (med 7), Nørre Ravnstrup (med 5) og Gram (med 3).

Hammerum, Bølling, Ginding og Hjerm) og fra 1657 fra 2 Herreder (Børglum og Refs); tilsammen udgjorde disse 20 Herreder 213 Sogne, af hvilke der mangler Indberetninger fra 10¹⁾, men findes fra 203; dog savnes Oplysninger om Ejendomsfordelingen ved 1 Sogn²⁾. Ved Siden heraf er bevaret en paa Fuldstændighed sigtende Extrakt af Indberetningerne fra 1651 for 11 Herreder (Ning, V. Lisbjerg, Hasle, Vor, Tyrsting, Hjelmlev, Framlev, Sabro, Gjern, Vrads og Lysgaard); af disses 117 Sogne mangler der kun Oplysninger for 6³⁾ og findes altsaa for 111. Endvidere eksisterer der en anden Extrakt ligeledes af Beretningerne fra 1651 for 16 Herreder i Viborg Stift (Sønderlyng, Middelsom, Nørlyng, Rinds, Fjends, Gislum, Hindsted, Hellum, Fleskum, Aars, Hindborg, Rødding, Nørre, Harre, Hornum og Slet); denne Extrakt giver Oplysninger om Jordbrugenes Antal samt ogsaa om Ejendomsfordelingen gruppevis, men specificerer ikke de enkelte adelige Ejere; de 16 Herreder omfattede 217 Sogne, hvoraf dog 5 mangle⁴⁾, men 212 findes⁵⁾. Endelig findes der en tredje Extrakt af Sognebeskrivelserne

¹⁾ Hvejsel og Givskud (Nørvang H.), Tvis, Vilbjerg og Sunds (Hammerum H.), Brejning (Bølling H.), Bording (Ginding H.), Maabjerg (Hjerm H.), Lyngby (Børglum H.) og Helthborg (Refs H.).

²⁾ Bur (Hjerm H.).

³⁾ Tunø (Ning H.), Elsted og Elev (V. Lisbjerg H.), Vedslet (Vor H.), Grædstrup (Tyrsting H.) og Ejstrup (Vrads H.).

⁴⁾ Hornbæk (Sønderlyng H.), N.- og S. Tranders og Dal (Fleskum H.) og Aalborg Landsogn (Hornum H.).

⁵⁾ Jeg har først efter at have fuldført mine Undersøgelser bemærket, at Dr. Heise i Kirkehist. Saml. 3. R. V, 513 lejlighedsvis har omtalt, at der i Viborg Stiftsarkiv findes Indberetningerne for Stiftet fra 1651. Da de imidlertid ere fordelte i Pakker for de forskjellige Herreder, vil Eftersøgelsen vanskelig kunne udføres uden paa Stedet, og jeg har derfor ment at kunne forsvare at holde mig til Extrakten.

fra 1657 over de 11 Herreder Nord for Limfjorden; fra 2 af disse Herreder (Børglum og Refs) haves, som ovenfor sagt, de originale Indberetninger fra 1651; hvad angaar de øvrige 9 (Hvetbo, Horns, Ø.- og V. Han, Jerslev, Vennebjerg, Hassing, Hundborg og Hillerslev), er der den Mangel ved Ekstrakten, at den sammenfatter de forskellige Jordbrug til nominelle Gaarde α : sammenlægger dem til Gaarde af 1 Gaards Værdi. Man kan derfor ikke ad denne Vej lære Jordbrugenes virkelige Antal at kjende, men kan dette Maal naas paa anden Maade, vil man ved en Forholdsregning tilnærmelsesvis kunne komme til Klarhed om Ejendomsfordelingen. De 9 Herreder omfattede 115 Sogne, hvoraf kun 1 mangler¹⁾.

En Opgjørelse for hele Landet af Forholdet mellem Sognenes Antal og de enten i Original eller i Ekstrakt bevarede Sognebeskrivelser fra 1651 og 1657 (dog Samsø medregnet fra 1645) giver herefter følgende Resultat:

	Sogne.	Beskrivelser over forskellige Sogne.	
		Fuldstændige.	Ufuldstændige.
Skaane	385	385	
Bleking	26	26	
Bornholm	16	16	
Sjælland med Hven og Møn	373	376	
Samsø	5	5	
Falster	28	"	
Laaland	70	"	
Fyn og Langeland	192	77	
Nørrejylland	961	313	327
Ialt	2061	1403	327

¹⁾ Sejlstrup (Vennebjerg H.).

Det viser sig altsaa, at medens det ved Sognebeskrivelserne tilvejebragte Materiale i kvantitativ Henseende maa betegnes som fortræffeligt for de skaanske Provinsers og Sjællands Vedkommende, er det kun mangelfuldt for Resten af Danmark.

Spørgsmaalet bliver da, paa hvilken Maade og i hvilken Grad Materialet kan supleres. Tilsyneladende ligger Svaret lige for. I Løbet af Aarene 1661 og 1662 udarbejdedes der for hele Riget for første Gang en Matrikel, og dennes Protokoller ere bevarede for største Delen af Landet¹⁾. Ganske vist mangle Protokollerne for adskillige af de sjællandske Amter²⁾ og for nogle enkelte af de jyske Amter, men for Falster, Laaland, Fyn med Langeland og den overvejende Del af Jylland³⁾ have vi Matriklerne, og disse give ganske lignende, ja tilmed i flere Henseender langt udførligere Oplysninger end de tidligere Sognebeskrivelser. Der er imidlertid her et overordentlig vigtigt Forhold at lægge Mærke til. Omtrunt fra 1650 var der begyndt en Udvikling, der fik den største Betydning for Ejendomsfordelingen i Landet,

1) Foruden disse Protokoller findes i Rigsarkivet tillige en stor Masse originale Jordebøger, indsendte i Anledning af Matriklens Udarbejdelse, en Del Beretninger fra Præsterne om Udsæd og Landgilde i deres Pastorater samt adskillige Matrikelsextrakter.

2) I Rigsark. er kun bevaret fuldstændige Matrikelprotokoller for Roskildegaard, Holbæk, Dragsholm, Kalundborg, Sæbygaard og Ringsted Amter. Rimeligvis findes flere af de andre i Amtsarkiverne, men en yderligere Efterforskning har der ikke været Anledning til ved denne Undersøgelse, der ikke bygger paa de sjællandske Matrikler.

3) Næmlig for Hanherrederne, Thy, Mors, Vendsyssel, Himmer-syssel og følgende Amter: Hald, Skivehus, Aarhusgaard, Kalø, Mariager, Silkeborg, Stjernholm, Aakjær, Skanderborg, Koldinghus og Riberhus, samt for Galten og Hovlbjerg Herreder.

nemlig den store Udlægning af Krongods til Statens Kreditorer. Opgaven for den her foretagne Undersøgelse har nu været at komme til en saa vidt mulig Klarhed over Tilstanden før denne Udlægning for derigjennem at faa et Billede af hvad man kunde kalde den normale Tilstand før Enevældens Indførelse. Det er ogsaa en Hovedgrund til, at hvor der har været noget Valg muligt, de ældre Sognebeskrivelser fra 1651 ere foretrukne for de yngre fra 1657; Udlægningen mærkes endnu kun i ringere Grad 1651, da den ikke var fuldt iværksat, og man kan ved at regne de Jordbrug, der anføres som pantsatte, under Pantgiverens 3: Kronens Omraade nogenlunde, om end ikke fuldstændig, gjenindføre den normale Tilstand. Men 1661 begyndte et nyt Stadium i Udlægningerne, der allerede i Løbet af dette og det følgende Aar særlig i store Strækninger af Jylland vendte helt op og ned paa Ejendomsforholdene. Som Følge heraf har jeg kun ment at kunne benytte de jyske Matrikler til Bestemmelse af Jordbrugenes Antal, der kun i ringe Grad kan have forandret sig i Tiden fra 1651 til 1661. For dette Punkts Vedkommende kunde Supleringen af Sognebeskrivelserne finde Sted for 12 jyske Sogne¹⁾, der laa i Herreder, som for de øvrige Sogne havde Sognebeskrivelser, samt for 29 Herreder (Bjerge, Hatting, Nim, Hads, Hids, Mols, Sønder, Nørre, Ø. Lisbjerg, Sønderhald, Galten, Støvring, Rugsø, Gjerlev, Hovbjerg, Onsild, Nørrehald, Mors Sønder og Nørre, Kjær og de 9 Herreder Nord for Limfjorden, der omtaltes ovfr. S. 482),

¹⁾ Nemlig Hvejsel, Givskud, Elsted, Elev, Vedstet, Grædstrup, Ejstrup, N.- og S. Tranders, Aalborg Landsogn, Lyngby og Heltborg.

hvor Matriklerne gave Oplysning for 358 af 363 Sogne¹⁾. Derimod har jeg med Hensyn til Ejendomsfordelingen for Jyllands Vedkommende maattet give Afkald paa ved direkte Hjælp af Matriklerne at udfylde Hullerne i Sognebeskrivelserne; ad andre Veje og gjennem en Beregning, for hvilken senere nærmere skal redegjøres, har jeg derimod forsøgt at bestemme Ejendomsfordelingen i dens store Træk for de Dele af Provinsen, hvor ingen Sognebeskrivelser haves. Bedre stiller Forholdet sig for Falster, Laaland og Fyn med Langeland. Udlægenes Omfang var i disse Landsdele ikke saa stort som i Jylland og i sin Helhed lettere overskueligt. Jeg har derfor ment med et vist paa hvert Sted taget Forbehold at kunne bruge Matriklerne for disse Provinser til Bestemmelse baade af Jordbrugenes Antal og af Ejendomsfordelingen.

Omstaaende Tabel giver en samlet Opgjørelse af det Materiale, der kan hentes baade fra Sognebeskrivelserne fra 1651 og 1657 (for Samsø fra 1645) og fra Matriklerne fra 1661—62. Det bliver derefter kun for 2 sjællandske og 65 jyske Sogne, at vi ganske mangle Opgivelser fra Aarene 1645—62. Vi have allerede før nævnet Maaden, hvorpaa vi suplere de 2 sjællandske. Med Hensyn til de jyske skal det bemærkes, at de 51 af de 65 Sogne fordele sig i 2 Grupper med 3 paa Læsø og 48 paa de 4 Herreder (Hind, Ulvborg, Skodborg og Vandfuld), fra hvilke der hverken findes Sognebeskrivelser eller den gamle Matrikel. I Mangel af bedre benytte vi

¹⁾ De 5 manglende Sogne ere Anholt samt 4 Sogne (Skovsgaard, Skjellerup, Hvornum og Snæbum) i Onsild Herred, hvor Matriklen er saaledes medtagen af Tiden, at ikke alle Jordbrugene kunne ses.

med Hensyn til Antallet af Jordbrug i de 65 Sogne den yngre Matrikel fra 1690¹⁾).

	Sogne.	Sogne, hvor kan bestemmes:			
		Jord- brugenes Antal.	tillige Ejendomsfordelingen		
			fuldstændig.	i Grupper, men ikke de enkelte ade- lige Ejere.	tilnærmel- sesvis, men kun ved Beregning.
Skaane	385	385	385		
Bleking	26	26	26		
Bornholm	16	16	16		
Sjæll. med Hven og Møn	378	376	376		
Samsø	5	5	5		
Falster	28	28	28		
Laaland	70	70	70		
Fyn og Langeland	192	192	192		
Nørrejylland . . .	961	896	313	213	114
Ialt . . .	2061	1994	1411	213	114

Fra Materialets Kvantitet gaa vi over til en Undersøgelse af dets Kvalitet. Det skal her strax bemærkes, at der ved en Udfyldning af Sognebeskrivelserne fra 1651 med dem fra 1657 eller med Matriklerne fra 1661—62 er Betæneligheder ud over dem, som bero paa Krongodsets Udlæg. Der fandt ikke sjældent Sammenlægninger eller Udstykninger Sted af Jordbrug (hvad vi senere lejlighedsvis komme tilbage til i Afsnit IV), hvorved disses Antal kunde forandres fra Aar til Aar, og en endnu større Forandring fandt naturligvis da som altid

¹⁾ For Kortheds Skyld betegnes den i Løbet af Firserne affattede Matrikel med dette Aar. Om den benyttede Extrakt af denne Matrikel se nærmere Afsnit II.

Sted selv under normale Forhold med Hensyn til Ejendomsfordelingen ved Kjøb og Mageskifter. En Sammenblanding af forskellige Aar forrykker saaledes Billedet af den øjeblikkelige Tilstand noget¹⁾. Hertil kommer, at selvfølgelig ikke alle Indberetninger ere lige klart affattede eller lige egnede til at indrammes i en skematisk Opstilling eller endelig lige paalidelige; dog bør for det sidste Punkts Vedkommende fremhæves, at det af forskellige Sognebeskrivelser kan ses, at Præsten har taget kyndige Mænd fra Sognet med til Hjælp. Det har imidlertid sikkert heller ikke kunnet undgaas, at der er Fejl i min Del af Arbejdet. Trods al anvendt Omhu og Revision kan næppe først en Sammenlægning saa at sige af Jordbrug for Jordbrug i henved 2000 Sogne og dernæst en Bearbejdelse af det store Materiale være foregaaet uden Fejlregninger, jeg haaber dog kun mindre, og uden visse Uoverensstemmelser i den anvendte Methode. Alt i alt haaber jeg dog at kunne gaa ud fra en tilnærmelsesvis Brugbarhed og Paalidelighed af Kildestoffet og dets Bearbejdelse i raa Materie.

Vi have hidtil talt noget ubestemt om Jordbrug. Der er Anledning til at se noget nærmere paa dette Udtryk og den Betydning, hvori det tages i denne Undersøgelse. Principet har været at medtage alt hvad der nogenlunde vilde svare til vore Dages Bøndergaarde og Huse med et ikke ganske ubetydeligt Jordtillæg, for saa vidt som disse Jordbrug kunde skjønnes at danne et selvstændigt og afsluttet Hele. Her er altsaa udeladt baade de saakaldte Gadehuse inde i den egentlige Landsby

¹⁾ En fuldstændig Overensstemmelse findes derfor langt fra altid, naar man har Opgivelser om samme Sogn fra forskellige Aar.

og de spredte Huse, der laa paa Markerne enten paa en Hovedgaards eller en Bondegaaards Grund eller tilhørende selve Landsbyen, selv om der til dem har hørt en Have, en Kaalgaard eller et andet meget ringe Jordstykke¹⁾; dog maa det bemærkes, at de forskjellige Slags Huse ikke altid have kunnet skilles ad²⁾. Da Opgaven ikke har været nogen Bestemmelse af Følketallet, men af Jordbrugenes Antal, er der endvidere intet Hensyn taget til, hverken om flere Jordbrug tilfældig besades af samme Fæster eller om en og samme Gaard besades og beboedes af adskillige Bønder. I Østdanmark lige til Lille Bælt have disse sidste Omstændigheder ikke spillet nogen overordentlig stor Rolle; ganske vist findes ikke sjældent flere Jordbrug bortfæstede til samme Bonde og

¹⁾ Undtagelsesvis have Sognebeskrivelserne fra 1651, som Regel de fra 1657 samt Matriklerne Opgivelser ogsaa om de jordløse Huse, men jeg har ikke udvidet mine Undersøgelser dertil. Jeg skal blot bemærke, at Sognebeskrivelserne fra 1657 indeholde talrige interessante Vink om Husmændenes Stilling og om Ejendomsforholdet over Husene. Til sine Tider ejede Landsbyen Huse, hvor Bymændene samledes, og hvor Boligen ikke sjældent var overladt til Krøblinge. Husmændene svarede i Reglen Arbejde eller Leje af Huset; Afgiften erstattedes dog ogsaa paa anden Maade, saaledes skulde Besidderen af et til Tølløse liggende Hus forsyne Hovedgaarden med Koste. Engang imellem bortfæstedes øde Gaarde til Husmænd. Mange af disse vare Ugedagstjenere til Hovedgaardene. — En Opgivelse af Husenes Antal vilde kun i ringe Grad give Oplysning om, hvor mange Husmandsfamilier der fandtes; dette varierede stærkt, Husene vare f. Ex. langt fra altid beboede (se Bemærkninger fra Ramløse S. i Holbo H.), og i en Sognebeskrivelse (Jemgyde) fra Bleking hedder det, at Husene kunde hugges op og flyttes til andre Sogne. Forskjellen mellem Husmænd, der beboede særlige Huse, og „Gaardmænd“, der havde deres Ophold paa Bondegaaarden, var ogsaa meget vaklende.

²⁾ Hvor der i Skaane i ganske enkelte Tilfælde tales om „Bol eller Gadehuse“, ere de medregnede, da Benævnelsen Bol vel forudsætter et Jordtillæg.

endnu hyppigere flere Bønder besiddende samme Gaard, men det maa dog i det store hele betegnes som Undtagelser. Anderledes stillede Forholdet sig i Jylland, særlig i Syd- og Vestjylland og i Egnene Nord for Limfjorden, hvor samme Gaard hyppig besades af flere. Nu er det ganske vist saa, at Sognebeskrivelserne ikke heller altid ere klare paa dette Punkt, men som Helhed have de dog set paa Sagerne ud fra en lignende Opfattelse som den, der har været den ledende for denne Undersøgelse. Derfor har det ogsaa været muligt at lægge det nævnte Princip til Grund. Annexpræstegaarde ere i næsten alle Tilfælde medtagne, Møller derimod i Reglen ikke, da de kun sjældent havde Jordtilliggende.

Saavel i Sognebeskrivelserne som i Matriklerne deles Jordbrugene i Reglen i forskellige Klasser efter deres Størrelse og Værdi. For de større og middelstore Jordbrugs Vedkommende ere de fælles Betegnelser saa godt som over hele Landet hele og halve Gaarde; kun i en enkelt Egn af Sjælland og paa flere Steder paa Fyn kaldes de største Gaarde for Brydegaarde, halve Gaarde for Landbogaarde¹⁾. Disse Betegnelser vare imidlertid ingenlunde saa konstante, at det kunde have Interesse at fastholde denne Deling i hele og halve Gaarde. Medens Arent Berntsen siger, at de Gaarde regnes for hele, hvis Landgilde gaar op over 1 \bar{n} Hartk.²⁾, hedder det f. Ex. i Præsteindberetningen fra Pedersborg S. i Alsted H., at de, der give 2 \bar{n} Hartk. eller $\frac{1}{2}$ Td. Smør, menes at have hele Gaarde, og ligeledes i den fra Asmindrup S. i Merløse H., at for hele Gaarde regnes de,

¹⁾ Jvfr. Christensen, Agrarhist. Studier I, 103, Hist. Tidsskr. 5. R. VI, 663 f. og Sognebeskrivelserne fra Lyngø Herred paa Sjælland.

²⁾ Danmarks og Norges frugtbare Herlighed II, 17.

som skylde 2 ff. Ogsaa Overgangen fra halve Gaarde til Betegnelserne for de mindre Jordbrug var i høj Grad flydende og vakkende endog i de samme Egne. Værdien af Benævnelser som Tredings-, Fjerdings- og Ottingsgaarde maatte naturlig afhænge af, hvad der forstodes ved hele og halve Gaarde. Ved Siden heraf kom saa Betegnelser som Gaardsædegaarde, Bol, Fæster og lignende; heller ikke disse Navnes Værdi er enstydig eller i de givne Tilfælde klar. I Skaane kaldtes de mindste Jordbrug i Reglen for Bol eller Fæster, paa Fyn er Betegnelsen Bol den almindelige, og det samme er Tilfældet i Jylland, men her kaldes ogsaa i alt Fald i den sydlige Del jordløse Huse for Bol (eller Bolshuse)¹⁾. Paa Sjælland er Afvexlingen i Udtryk størst. Benævnelsen Bol er ikke almindelig²⁾; i de Sognebeskrivelser, hvor den bruges, hedder det gjerne til Forklaring, at der derved forstaas det samme som i Jylland, nemlig Huse, der have lidt Sædeland i Bymarken³⁾. Derimod tales der paa denne Ø (og ligeledes paa Falster og Laaland) meget hyppig om Gaardsæder eller Gaardsædegaarde. Begrebet Gaardsæde havde i Løbet af det 16de og 17de Aarhundrede for en stor Del af de paagjældende skiftet Karakter fra hvad der tidligere forstodes derved. Oprindelig havde Gaardsæderne som Regel ingen Ager-

¹⁾ Jvfr. om Udtrykket Bol Jacobsen, Det danske Skattevæsen under Christian III og Frederik II S. 46—8.

²⁾ I Alsted Herred har man i Reglen ved Siden af Angivelsen af de enkelte Jordbrug tillige gjort Rede for, hvor mange Bol de udgjorde i den gamle Betydning af Ordet som Værdibestemmelse. Som Modsætning dertil hedder det ved Lynge S. i det nævnte H., at i Byen Eskildstrup regnes Jorden ikke i Bol, men kaldes af Bønderne Gribsjord, i Byen Suserup Tokkejord.

³⁾ Saaledes f. Ex. ved flere Sogne i Flakkebjerg H.

jord; de boede enten paa en Hovedgaards eller en almindelig Bondegaards Grund¹⁾; i den Tid, vi her behandle, forstodes derimod ved Gaardsæde meget hyppig en lille, men selvstændig Jordbesidder. Udstykningen af større Gaarde havde medvirket til at skabe disse mindre Jordbrug, der snart vare saa ubetydelige, at de ingen Landgilde svarede, men dog i Reglen Tiende, snart dog forholdsvis saa store, at der tales under et om halve Gaarde eller Gaardsædegaarde²⁾.

Under denne Forvirring i Begreberne og Betegnelserne er der i den herværende Undersøgelse kun benyttet to Kategorier, Gaarde og mindre Jordbrug, men selv denne Fordeling giver, som allerede bemærket, ingen bestemt

¹⁾ Steenstrup, Studier over Kg. Valdemars Jordebog S. 87. Rasmussen, Gisselfeld S. 25. For den senere Unionstid se Allen, De tre nord. Rigers Hist. IV, 1, 37 og for den anden Halvdel af det 16. Aarh. Jacobsen, anf. Skr. S. 39—44.

²⁾ Fra Raklev S. (Arts H.) hedder det om en Gaardsæde, at han besad den ene af to Gaarde, som i tidligere Tid havde været én Gaard; Besidderen af den anden Gaard kaldtes for Bomand. I Beretningen fra Refsnæs S. (samme H.) siges, at Gaardsæderne regnes for Husmænd og skyldte intet, eftersom de i to Aar kun saa en ringe Udsæd og det tredje intet. Fra Bromme S. (Alsted H.) hedder det: 6 Gaardsæder gjøre kun Ugedagsarbejde, men give ingen Landgilde. I Lynge H. regnes Gaardsædegaarde snart lig Fjerdings-, snart lig Ottingsgaarde. I Ramløse S. (Holbo H.) kaldes Gaardsædegaardene ogsaa Ottingsgaarde med 8 Skpr. Skyld, i Skibby S. (Horns H.) skylder en 18 Skpr. I Alslev S. (Faxe H.) regnes halve Gaarde og Gaardsædegaarde under et. I Højby S. (Ods H.) gjøres Forskjel paa Gaardsæder og „halve eller gaaende Gaardsæder“. — Mærkes kan en Ytring fra Butterup S. (Merløse H.) om 18 smaa Gaarde, som vare Ugedagstjenere til Birkholm, at en Del af dem i gammel Tid havde været Gaardsæder, men nu havde Øvrigheden paa Birkholm ladet Marken rebe, saa at de nu alle vare lige paa Skyld og Landgilde. — Af Tryggevælde Lens Skattemandtal for 1596 fremgaar, at der var Gaardsæder, der havde Husmænd paa deres Grund.

indbyrdes Grænse. Den er derfor heller ikke opretholdt for Falster, Laaland og Fyn, hvor Matriklerne, der have en Maalestok i Landgilden, ikke altid selv give Gaardene et vist Navn, og i det hele kun ved den almindelige Bestemmelse af Jordbrugenes Antal, ikke ved Specialiseringen under Ejendomsrubrikerne. At finde en Værdienhed, hvorefter alle Jordbrug kunde bestemmes, har i det hele ikke været gjørligt. Ganske vist er i adskillige af Sognebeskrivelserne, især af de sjællandske, Landgilden opgivet for hver Gaard, og dette er jo ogsaa Tilfældet i Matriklerne, hvor Udsæden ligeledes findes anført; men et Forsøg paa en Kategorisering og Opsummering af disse Tusinder af Detailler vilde have været ganske uoverkommeligt. Resultatet, som denne Undersøgelse forhaabentlig skulde naa til, er altsaa et kvantitativt, Antallet af selvstændige Jordbrug. Men for enkelte Dele af Landet kan dog dette Resultat supleres ved de Opgjørelser af Hartkornsstørrelsen for Bønderjorden, der findes i Matriklerne og Matrikels-ekstrakterne.

Et vigtigt Spørgsmaal, nemlig om hvor mange af Gaardene der vare ubesatte, har det ikke været muligt at oprede for hele Landets Vedkommende. Ubesatte Gaarde kaldtes i Datidens Sprog for øde Gaarde, men som det bl. a. fremgaar af Skattemandtallene og Tingsvidnerne mellem Bilagene til disse, betød øde Gaarde ogsaa Gaarde, hvis Besidder ikke havde formaaet at bringe Udsæd i sin Jord. Derfor er man ofte i Usikkerhed, om Begrebet øde Gaard i Virkeligheden betyder en ubesat Gaard. Hertil kommer, at for alle de Dele af Landet, hvor Matriklerne have været Grundlaget for denne Undersøgelse, vilde det være ganske vildledende at benytte Angivelserne over Antallet af øde Gaarde ved en Under-

søgelse, der fortrinsvis søger at bestemme Tilstanden omtr. 1650, thi mellem dette Aar og Matriklernes Affattelse ligge de to Krige, der bragte saa forfærdelige Ødelæggelser. Derimod synes man efter flere Kriterier at turde gaa ud fra, at Sognebeskrivelserne fra Skaane og Sjælland ved øde Gaarde virkelig forstaa ubesatte Gaarde, og Opgivelserne fra disse Provinser ere derfor medtagne.

Hvad Ejendomsfordelingen angaar, skal det først bemærkes, at det ikke er muligt ved Hjælp af Sognebeskrivelserne at fastslaa Antallet paa de jordegne Bønder¹⁾ eller, som vi pleje at kalde dem, Selvejrbønderne. Ganske vist findes mange saadanne nævnte baade i sjællandske og især i jydske Indberetninger, og i den skaanske Extrakt fra 1651 skjelnes for flere Herreders Vedkommende mellem Kronens Tjenere ∴ de jordegne Bønder og Kongens Tjenere ∴ Fæstebønder under Krongaardene. Men det Tal, vi ad denne Vej naa til, er sikkert for lille. En Grund hertil var rimeligvis den, at Forskjellen paa en jordegne Bonde og en Fæstebonde i det daglige Liv mærkedes i saa ringe Grad, at Præsterne ofte ikke have skaffet sig tilstrækkelig Oplysning om dette Forhold. Der eksisterede sikkert ikke nogen jordegne Bonde, der var fuldstændig fri²⁾,

¹⁾ Udtrykket betegner tydelig det Forhold, at Bonden ejede Jorden, Selve Bygningen, Gaarden, ejede jo ogsaa Fæstebønderne paa flere Steder.

²⁾ Jvfr. Kongens og Rigsraadets Dom 1599: „Efterdi alle jordegne Bønder gjøre Ægt og Arbejde“ osv. (Secher: Kongens Rettertings Domme 1595—1604 S. 269). Og denne Dom gjaldt særlig Jylland, hvor Arent Berntsen (II, 408—11) sikkert med Urette vil hævde en Del af de jordegne Bønder en næsten fuldstændig Frihed.

enten havde Kronen eller en Adelsmand Herligheden over dem, fik Afgifter og Arbejde af dem. Landgilden var ganske vist ringere end Fæstebøndernes allerede derved, at den jordegne Bonde enten selv ejede sin Bondeskyld (Skjæppeskyld) eller en Part af den eller i uheldigste Tilfælde svarede den hele til en upriviligeret Ejer, f. Ex. en Borger¹⁾. Den mest gjennemgribende Fordel for den jordegne Bonde, var dog den, at hans Gaard gik i Arv, men dette viste sig jo kun en Gang i den enkelte Ejers Liv. Derimod var der en anden Forskjel paa ham og Fæstebonden, som var en Byrde for ham, den nemlig, at han betalte Landskatten dobbelt mod denne. Denne Byrde gjør det imidlertid netop muligt for os paa en sikrere Maade end ved Sognebeskrivelserne at komme til Klarhed om de jordegne Bønders Antal, idet Lenenes Skattemandtal udsondre dem særskilt. Ganske vist faa vi ogsaa her kun et mindre Tal end det virkelige, fordi flere Gaarde kunne være sammenregnede til en, og fordi der ogsaa var jordegne Bønder, som vare Ugedagstjenere under adelige Hovedgaarde og derfor skattefri, men meget forskjelligt fra Virkeligheden bliver Minimumet dog næppe. Vi kunne altsaa tilnærmelsesvis bestemme de jordegne Bønders Antal Len for Len, men vi kunne ikke, da Beregningsgrundlaget er forskjelligt, subtrahere dem fra Tallene i de andre Ejendomsrubriker; de ville tillige optræde i disse under Herlighedsejeren; denne var dog i de allerfleste

¹⁾ Medens kun en af Arvingerne kom til at besidde Gaarden, deltes Bondeskylden, saa at alle Arvingerne fik deres Part, der atter kunde sælges. Et ret vejledende Bidrag til Bestemmelse af Bondeskylden og Forholdene ved den, findes i de Værdsætninger af de jordegne Bøndergaarde, som foretoges ved deres Udlæg til Soldatergaarde i Anledning af Landmilitzens Oprettelse 1614 (Akter om denne Sag i Rigsark.).

Tilfælde Kronen, kun undtagelsesvis (mest vistnok i Riberhus Len og paa Taasinge) Adelige¹⁾.

Se vi bort fra de jordegne Bønder, er Ejendomsforholdet ellers i det overvejende Antal Tilfælde temmelig let at bestemme. Baade Sognebeskrivelserne og Matriklerne angive for hvert Jordbrug, hvem der ejede det eller hvilken Gaard det laa til eller hvem der havde Herligheden over det²⁾. I de efterfølgende Opgjørelser deles Ejerne i 3 Rubriker, Kronen, Gejstligheden og Adelen. Under Kronen opføres (foruden de jordegne, som den havde Herligheden over) Fæstebønderne til de kongelige Slotte og Ladegaarde samt Gaarde, der ejes af Borgerlige; disse sidste ere nemlig ikke udsondrede i nogen særskilt Rubrik, dels fordi de ere saa faa, og dels fordi man selv 1651 ikke altid kan afgjøre, om de ikke ere komne i Borgerliges Besiddelse ved Krongodssets Udlæg. Under Rubriken Gejstligheden falder en Del forskellige Institutioner, der kunde have fortjent en nærmere Specialisering, hvis ikke Hensyn til Arbejdets Overkommelighed og Overskuelighed havde bevirket dens Opgivelse. Først og fremmest er her Tale om Kapitlernes Fæstebønder, dernæst om Universitetets, Sorø Akademis, Sorø og Herlufsholm adelige Skolers samt andre lærde Skolers, endvidere om Hospitalernes og endelig om Kirker-

¹⁾ Om de senere Matriklers Behandling af Selvejerne se Falbe-Hansen, Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne II, 93 f.

²⁾ Som bekjendt tilhørte Landgilden og Herligheden ikke altid den samme; saaledes havde f. Ex. ofte en Kirke Landgilden fra en Gaard, men en Adelig Herligheden over den. Hvor Forskjellen har været til at bemærke, er Landgilden her gjort til det afgjørende, fordi den maa siges mere at være et Udtryk for Ejendomsretten end Herligheden. Jvfr. om hele Spørgsmaalet Falkman, Upplysn. om kronans, kyrkornas och presterskapets inkomster uti Skåne I, 54 ff.

nes og Præsternes Bønder. I Steden for den omtalte Specialisering er paa forskjellige Steder anført, hvilken Institution der ejede den største Part af Gejstlighedens Jordbrug. Det maa dog bemærkes, at der ikke altid med Sikkerhed kan skjelnes mellem Gejstlighedens og Kronens Bønder¹⁾; der kan ogsaa hist og her have fundet en Forvexling Sted ved Bønder, med Hensyn til hvilke det ikke bestemt kan ses, om de tjene en Adelig som Hovedgaardsbesidder eller som Indehaver af et Kanonikat, og i de Dele af Jylland, hvor Ejendomsfordelingen kun kan bestemmes i store Træk, har Adskillelsen mellem Kronegods og gejstligt Gods maattet opgives. Som tredje Rubrik optræder endelig Adelen med dens Fæstebønder (og de jordegne Bønder, den havde Herligheden over).

Der lægges i det følgende i flere Henseender Hovedvægten paa den sidste Rubrik. Historisk set har den vel ogsaa den største Interesse, fordi der til den knytter sig Spørgsmaalet om Adelsgodsets Størrelse, medens Fordelingen mellem Krone og Gejstlighed er mindre vigtig, fordi Kronen gjennem Forleninger med Kanonikater og Præbender og gjennem sit Herredømme over Kirke og Skole havde i alt Fald en middelbar Indflydelse over det gejstlige Gods. Hertil kommer, at der for Rubriken Adelen Vedkommende kan foretages en særdeles vigtig Specialisering. I de allerfleste Tilfælde indeholde nemlig Sognebeskrivelserne og i alle Tilfælde Matriklerne ikke alene en Opgivelse af, at vedkommende Bønderjordbrug tilhørte Adelen, men tillige af, hvilken Adelig der ejede det eller hvilken adelig Hovedgaard det laa til eller tjente

¹⁾ I flere Sogne (f. Ex. Asmindrup og Grandløse i Merløse H.) siges udtrykkelig i Indberetningerne, at Gejstlighedens Gods er indbefattet under Kronens.

til. Tillige finder man, især i Sognebeskrivelserne af 1657 og i Matriklerne, angivet, hvilken Hovedgaard der laa i Sognet og hvem den ejedes af, og hvor en saadan Angivelse mangler, kan man i Reglen udfylde Manglen paa anden Maade¹⁾. Derved bliver det for de Sogne, i hvilke der fandtes adelige Hovedgaarde, muligt at faa Vished om, hvor mange Bønderjordbrug der laa til vedkommende Hovedgaard. Kundskaben herom, som for den store Mængde af Hovedgaardene kun kan erhverves ad denne Vej²⁾, har sin store Interesse i to Hovedretninger. For det første lærer man derigjennem, til hvilket Punkt den almindelig anerkjendte Bestræbelse hos Adelen efter at samle eller arrondere dens Bøndergods ved Hjælp af Kjøb og Mageskifter var naaet for Hovedsognets Vedkommende omtrent ved Enevældens Indførelse. For det andet faar man at vide, hvor mange de efter Vedtægt og Lov skattefrie adelige Ugedagsbønder vare. Selve Spørgsmaalet om de adelige Ugedagsbønders Retsstilling skal senere behandles nærmere (i Afsnit IV). Her skal blot bemærkes, at man med en til Vished grænsende Sandsynlighed, der oven i Kjøbet kan stadfæstes ved en Sammenligning i det enkelte mellem Sognebeskrivelserne og Skattemandtallene, kan gaa ud fra, at med uhyre faa Undtagelser³⁾ var ethvert Bondejordbrug, der laa i samme Sogn som den adelige Hoved-

¹⁾ Hr. Arkivsekretær Thiset har med sædvanlig Velvilje hjulpet mig i flere Tilfælde.

²⁾ Hvis man da ikke vil gjennemgaa Jordebog for Jordebog, og disse ere da i hvert Tilfælde kun nogenlunde fuldstændig bevarede (eller i det mindste hidtil samlede) fra Tiden efter 1660.

³⁾ For de følgende Beregninger i deres Helhed spille disse Undtagelser ingen Rolle, da de opvejes ved de enkelte Gaarde, om hvilke man ingen Oplysninger har, og som derfor ikke ere medregnede.

gaard eller Ladegaard, som det tjente til, frigjort i Egen-
skab af Ugedagstjener fra at betale Landskat til Kronen.
Dog faa vi kun et Minimum med, thi, som det senere
skal ses, var der flere skattefrie Ugedagstjenere end de,
som laa i Hovedsognet. Her skal imidlertid blot det til-
nærmelsesvis sikre Minimum fastslaas.

Efter denne Undersøgelse af det benyttede Materiales
Omfang, Karakter og Værdi gaa vi over til Redegjørelsen
for de Resultater, der kunne uddrages af det. I Detailler
ere disse Resultater væsentlig fremstillede i tabellarisk
Form i Bilagene til denne Afhandling. Tab. I, III, IV,
VI, VII, IX, XI—XVI angive for de forskjellige Lands-
dele (Jylland er delt i flere Tabeller) Jordbrugenes Antal
og saavidt mulig Ejendomsfordelingen, bestemt ved de
tre ovfr. omtalte Rubriker, Kronens, Gejstlighedens og
Adelens Jordbrug, samt de jordegne Bønder og de adelige
Ugedagsbønder. Kun Bornholm og Samsø ere ikke med-
optagne i Tabellerne paa Grund af Ensartetheden af
Forholdene paa disse Øer. Tabellerne fremstille Resul-
taterne efter Len og Herreder; Ordningen er væsentlig
fra Øst til Vest og Syd til Nord; kun i Skaane er anvendt
en Ordning fra Vest til Øst, idet Sundet er tænkt som
et Slags Midtpunkt for Riget¹⁾. Tab. II, V, VIII og XVII
angive for alle Landsdele undtagen for Dele af Jylland

¹⁾ Naar her og i det følgende Lenene ere fremstillede som be-
staaende af Herreder, er herved tænkt paa den administrative
Deling, der beroede paa Skatteopkrævningen, gejstlig Jurisdiktion
og lign., og som ogsaa er fulgt i Erslevs Skrift, Danmark-Norges
Len og Lensmand 1596—1660 (nogle enkelte Berigtigelser af
Delingen i dette Skrift ere anførte paa vedk. Sted); derimod
fulgte det under vedkommende Len hørende Krongods ikke
altid Herredsgrensene.

de adelige Hovedgaarde og de selvstændige adelige Lade-
gaarde, deres Beliggenhed i Herred og Sogn, Antallet af
Bønderjordbrug i vedkommende Sogn samt Antallet af
dem af disse, der laa til vedkommende Hoved- eller Lade-
gaard. For Skaane, Sjælland og Dele af Jylland er tillige
medtaget Navnene paa de Adelige, der besad Hoved-
gaardene 1651, idet væsentlig Sognebeskrivelsernes Indhold
er udbyttet hertil. I det følgende sammendrages Hoved-
resultaterne af Tabellerne med Betragtninger derover.
Til Afslutning fremstilles et Totalbillede for hele Landet.

Tab. I fremstiller Skaane 1651. Med afrundede Tal
(hvilke ogsaa bruges i det følgende for de andre Pro-
vinser) fandtes der paa den Tid 14900 Bønderjordbrug.
Heraf tilhørte 5200 Kronen, 1600 Gejstligheden og 8100
Adelen. Kronen ejede altsaa c. 35 p. C., Gejstligheden
c. 11 p. C. og Adelen c. 54 p. C. af det samlede Antal.
Adelen var altsaa den største Jordbesidder¹⁾. Af jord-
egne Bønder fandtes 1160 o: c. 8 p. C.

Topografisk taget stillede Forholdet sig efter Lenene
gunstigst for Kronen i Malmøhus Len, gunstigst for
Adelen i Landskrone Len og i de smaa Len Froste og
Jerrestad. Nøjere bestemt ses det, at Kronens Godsom-
raade var forholdsvis størst i de to Herreder Nord paa ved
Hallands Grænse, Bjerge og Nørre Asbo, og dernæst i
den sydvestlige Spids, Skyts Herred. Hvad Gejstlighedens
Gods angaar, tilhørte den allerstørste Del deraf selvfølge-
lig Lunde Kapitel, og heraf fulgte, at dens Besiddelser
væsentligst samledes i de Herreder, Bare, Torne, Har-

¹⁾ I et Brev fra Lensmanden paa Helsingborg Ove Gjedde til
Kongen af 9. Jan. 1657 udtaler han, at det bedste Mandskab i
Skaane findes paa Adelen's Gods (Skaanske Indlæg).

jager og Froste, der laa i Nærheden af Kapitlets Hovedstad Lund. Adelen havde Overtaget dels i de to Herreder, som laa umiddelbart Nord og Nordøst for Helsingborg, Luggude og Sønder Asbo, dels i den midterste og den sydøstlige Del af Provinsen. I de nordøstlige Herreder, Gønge og Villands i Kristiansstad Len, stod Forholdet omtrent lige mellem Adelen paa den ene og Kronen og Gejstligheden paa den anden Side. De jordegne Bønder vare stærkt repræsenterede i Helsingborg Len og navnlig i Kristiansstad Len, hvor Hovedmassen atter faldt paa det store Gønge Herred.

Hvad Adelen Bøndergods angaar, viser det sig ved en Betragtning af Sogn for Sogn, at i 31 Sogne af de 385 \approx 8 p. C. var hele Sognet Adelsgods, i 40 \approx 10 p. C. næsten det hele (nemlig 90 p. C. eller derover af Jordbrugene), og i andre 185 \approx 48 p. C. tilhørte over Halvdelen af Jordbrugene Adelige; kun i 27 Sogne \approx 7 p. C. fandtes slet intet Adelsgods.

Af adelige Hoved- og selvstændige Ladegaarde fandtes, som Tab. II udviser, 120. Ved 11 af disse var Samlingen af Gods skreden saa vidt frem, at hele Sognets Bøndergods laa under Hovedgaarden, ved 14 næsten det hele¹⁾ og ved 49 andre over Halvdelen af Jordbrugene. 35 Hovedgaarde vare ikke naaede op til Halvdelen; 7 gaa i Beregningen sammen med andre, fordi de laa i samme Sogn som disse og ejedes af samme Ejer; om 4 savnes Oplysninger.

De skattefri Ugedagsbønder beløb sig til 3260 og udgjorde saaledes ikke mindre end c. 22 p. C. af det hele Antal Jordbrug og 40 p. C. af Adelen Jordbrug.

¹⁾ Dette Udtryk bruges her og i det følgende for 90 p. C. og derover indtil 99 p. C.

Af ubesatte Jordbrug fandtes 900 \approx 6 p. C. af det hele Antal.

Af Tab. III ses Forholdene i **Bleking** 1651. Af 1750 Jordbrug¹⁾ tilhørte de 1480 Kronen og Gejstligheden (kun c. 10 denne sidste) og de 270, altsaa ikke mere end 15 p. C., Adelen, der kun havde et nogenlunde stort Bøndergods i Lister Herred. Af jordegne Bønder var der et forholdsvis betydeligt Antal, nemlig c. 400 \approx 23 p. C. Der fandtes ingen egentlige Herregaarde, men kun nogle Bøndergaarde, hvorpaa der boede Adelige; dog hedder det i Skattemandtallet fra Sølvitsborg Len for 1651, at der førtes Proces med Jørgen Svabe om 15 Gaarde i Melby S. i Lister H., som han vilde have skattefri som sine Ugedagstjenere²⁾.

Paa **Bornholm** fandtes 1651 vistnok omtrent 950 Jordbrug. Omtrent 900 af disse tilhørte Kronen, mindst omtr. 20 Gejstligheden; Resten har maaske tilhørt de bornholmske Frimænd, der dog ikke kunne regnes for rette Adelige³⁾. Af jordegne Bønder fandtes efter Skatte-

¹⁾ I Skattelisterne for Kristianopel og Sølvitsborg Len opgives mærkelig nok 1651 et større Antal Gaarde, nemlig for det første Len 485, for det andet 1367, ialt 1852. Det maa vel bero paa, at nogle af Gaardene vare saa store, at de regnedes for flere i Forhold til Skatten.

²⁾ Den tredje skaanske da faktisk afstaaede Provins **Halland** havde omtrent paa samme Tid (se ovfr. S. 478 Anm. 1) i 86 Sogne 4085 Jordbrug, hvoraf de 2546 tilhørte Kronen (og Gejstligheden?), de 1539 Adelen.

³⁾ Tallene for Bornholm ere dog noget tvivlsomme. Efter Extrakten af 1651 fandtes der foruden de nævnte 950 Jordbrug omtr. 400 saakaldte Udbyggere, der dog vist have været jordløse. Extrakten angiver, i alt Fald efter mine Uddrag, intet om Ejendomsforholdene. Derimod udviser Hammershus Lens Jorde-

mandtallene ikke mindre end 680 \approx 70 p. C.; Fæstebønderne kaldtes paa Bornholm, som bekjendt, Vornede, skjønt der jo intet Vornedskab fandtes i Ordets almindelige Forstand.

Tab. IV fremstiller Sjælland med Hven og Møn 1651. Jordbrugenes Antal var 15310. Heraf ejede Kronen de 8560 \approx c. 56 p. C., Gejstligheden de 2580 \approx c. 17 p. C. og Adelen de 4170 \approx c. 27 p. C. Kronen og Gejstligheden tilsammen havde saaledes mellem 2 og 3 Gange saa mange Bønderjordbrug som Adelen, hvilket viser en mærkelig svag Stilling for denne Stand paa Vornedskabets Hovedø. Af jordegne Bønder fandtes kun 140, ikke engang 1 p. C. af det hele Antal Jordbrug.

Det træffer sig for Sjællands Vedkommende saa heldigt, at det kan paavises, at den Ejendomsfordeling, som de anførte Forholdstal fremstille igjennem en Opsummering af Jordbrugene, svarer særdeles godt til de Resultater, som en omtrentlig Hartkornsberegning fører til, naar man stiller Adelens Gods i Modsætning til Kronens og Gejstlighedens. Herved er det altsaa godtgjort, at Jordbrugenes Antal med Hensyn til en forholdsvis Bestemmelse af Ejendomsfordelingen har mere end en kvantitativ Værdi og ogsaa kan benyttes som en Areal- og Værdibestemmelse. En Extrakt af sjællandske Jordebøger fra Decbr. 1660 angiver nemlig det samlede Beløb Tønder Hartk. til 121011¹⁾; heri er dog vist medregnet Kronens og Adelens Hovedgaarde og Ladegaarde, saa at man for kun at vurdere Bøndergodset bør nedsætte Tallet til

bog fra 1664 680 Skattebønder og 220 Vornede foruden omtr. 20, der betegnes som Kirkens Vornede. — Om de bornholmske Frimænd se Hist. Tidsskr. 5. R. IV, 702 ff.

¹⁾ Kgl. Bibl., Ny kgl. Saml., 4., 786.

en rund Sum af 120000 Td. Nu findes der fra 1648 en Opgjørelse af Jordebøgerne over de sjællandske Len 3: Krongodset uden de kongelige Ladegaarde; den samlede Sum heraf er 70833½ Td. Hartk.¹⁾ Roskilde Kapitels Jordegods opgives samtidig til 3077 Td. og Universitetets til 9201 Td.²⁾; hertil maa inidlertid lægges adskilligt andet gejstligt Gods, og den samlede Sum for denne Rubrik tør af denne Grund vistnok sættes til ialt c. 15000 Td. Trækker man nu Kronens og Gejstlighedens Gods fra den hele Sum af 120000 Td., bliver der c. 34000 Td. tilbage for Adelen, hvilket netop svarer til c. 27 p. C. Paa Kronen vilde der ganske vist falde c. 59 p. C. i Steden for 56 p. C. og paa Gejstligheden c. 12 p. C. i Steden for 17 p. C., men denne Forskjel skriver sig maaske kun fra, at der i Kronens Gods er medregnet en Del, som ved Jordbrugenes Bestemmelse er regnet til en eller anden af de gejstlige Institutioner.

Ejendomsfordelingen stillede sig meget ulige i de forskjellige Egne. Kronen var saa godt som eneraadende i hele den nordlige og nordøstlige Del; saaledes fandtes i Ods, Holbo, Strø, Lyngø, Ølstykke, Sokkelund og Smørum Herreder enten aldeles intet eller kun meget lidt adeligt Bøndergods, og kun i de to sidstnævnte Herreder traadte det gejstlige Gods, nemlig Roskilde Kapitels, frem

¹⁾ Sjæll. Tegn. XXXI, 4. For de enkelte Len fordele Summerne sig saaledes: Kronborg: 5290½ Td., Frederiksborg: 5953, Kjøbenhavn: 8804, Roskilde og Svenstrup: 4868, Tryggevalde: 2169, Vordingborg: 6209½, Ringsted: 3824, Korsør: 1446½, Antvorskov og Sæbygaard: 12149, Holbæk: 773, Abrahamstrup: 1138, Dragsholm: 6597, Kalundborg: 8130 og Møn: 3482. Om Sorø Birk findes under et af Lenene eller ikke er medregnet som væsentlig henlagt til Sorø adelige Skole, tør jeg ikke afgjøre.

²⁾ Nielsen, Kjøbenhavns Diplom. V, 322.

i et ikke helt ringe Omfang. Paa lignende Maade stillede Forholdet sig paa Møn, i Vordingborg Egnen (Baarse Herred), til Dels ogsaa omkring Antvorskov gamle Kloster (Slagelse Herred) og endelig i den nordvestlige Spids, Kalundborg Len (Skipping og Arts Herreder); det gejstlige Gods, som var her, laa tilmed overvejende til Kirkerne og stod saaledes i et meget nært Forhold til Kronen. Af de gejstlige Institutioner havde Roskilde Domkapitel Overtaget i Egnen omkring Svenstrup og Roskilde, nemlig i Tune, Ramsø, Sømme og Voldborg Herreder. Hovedmængden af Universitetets Gods laa mere mod Vest i Flakkebjerg, Løve og Tudse Herreder. Saa godt som hele Alsted Herred laa til Sorø adelige Skole, der desuden havde Strøgods i andre Egne.

Adelens Besiddelser vare derimod de største dels i et Bælte fra Øst til Vest lidt Syd for Øens Midte (Bjeverkov, Faxe, Tybjerg og Flakkebjerg Herreder), dels i Partier af de nordvestlige Egne (Merløse og Tudse Herreder). Den ulige Ejendomsfordeling ses ogsaa stærkt, naar man betragter de enkelte Sogne. I 166 af de 378 Sogne 3: 44 p. C. fandtes slet intet adeligt Bøndergods; derimod var i 21 Sogne 3: 6 p. C. hele Sognet Adelsgods, i 40 3: 10 p. C. ejede Adelen næsten hele Sognet, og i andre 93 3: 25 p. C. var over Halvdelen af Jordbrugene i adelige Hænder.

I Følge Tab. V fandtes der paa Sjælland 85 adelige Hovedgaarde og Ladegaarde. Arronderingen af Gods omkring disse indenfor Hovedsognet stillede sig saaledes: 10 Hovedgaarde ejede hele Sognet, 9 næsten det hele, andre 25 over Halvdelen; 3 gaa i Beregningen sammen med andre, der laa i samme Sogn, om 6 savnes tilstrækkelige Oplysninger. Af skattefri Ugedagsbønder

fandtes 1770, altsaa c. 11 p. C. af det hele Antal Jordbrug, c. 42 p. C. af Adelen. Indenfor sit ringere Omraade var den sjællandske Adel altsaa fuldt saa godt stillet som den skaanske med Hensyn til sine Bønders Skattefrihed.

Af øde Jordbrug angives c. 230, kun c. 1½ p. C. af det hele Antal, et meget gunstigere Forhold end i Skaane. Er Angivelsen nogenlunde paalidelig, maa til dens Forklaring erindres, at Skaane havde været haardt medtaget af Krigene, og at der paa Sjælland herskede Vornedskabet, som gjorde det langt lettere at faa Gaardene besatte.

Samsø havde efter Hovedskatten af 1645 313 bosiddende Bønder, medens Skattemandtallet fra 1651 viser 339 hele Gaarde og 11 halve Gaarde og Gaardsæder, ialt 350, hvilken sidste Opgivelse vel snarest bør følges, allerede fordi Gaardsæderne i Hovedskatten ere regnede sammen med Husmændene. Alle Jordbrugene tilhørte Kronen, og ingen jordegen Bonde anføres i Skattemandtallet¹⁾.

Paa Falster fandtes 1662 1470 Jordbrug (Tab. VI). Heraf havde Kronen de 1270 \approx 87 p. C., Gejstligheden (aldeles overvejende Universitetet) de 150 \approx 10 p. C., Adelen kun omtr. 50 \approx 3 p. C. Allerede i Middelalderen havde Kronen særlig store Besiddelser paa Falster²⁾, hvilke yderligere vare blevne udvidede ved Inddragelse af

¹⁾ Jvfr. om de forviklede Ejendomsforhold paa Samsø Steenstrup, Studier ov. Kg. Valdemars Jordebog S. 396 f. Arent Berntsen, Danmarks og Norges frugtbare Herlighed I, 56.

²⁾ Steenstrup, anf. Skr. S. 426.

Bispegodset efter Reformationen¹⁾. Kronen værnede ogsaa saaledes om sine Ejendomme paa denne Ø, der anvendtes til Livgeding for Enkedronningerne eller Enkeprinsesserne, at der her i Modsætning til de andre Dele af Landet intet Gods udlagdes. Derfor kan man ogsaa uden større Forbehold overføre Ejendomsfordelingen 1662 til 1651. Efter Matriklen var Øens Landgildehartkorn 14554 Td., hvoraf Kronen og Gejstligheden havde 14037 Td., Adelen de 517, hvilket falder sammen med den ved Jordbrugenes Antal bestemte Ejendomsfordeling. Der fandtes (efter Skattemandtallet) kun 2 jordegne Bønder og kun én adelig Hovedgaard, Bellinge (i S. Alslev S. i Sønder H.), hvilken muligvis havde 4 Ugedagstjenere.

Forholdene paa Laaland ere fremstillede i Tab. VII paa Grundlag af Matriklen af 1662. Dog ere Tallene for saa vidt omsatte til at passe til Tilstanden 1651, som det eneste store Godsudlæg, der i Mellemtiden foretoges af Kronen, nemlig af en Del Gods i Sønder Herred til Frederik Barnewitz, er beregnet til Kronens Part. Herefter kan Kronen 1651 antages at have ejet de 2050 af de 3430 Jordbrug \approx 60 p. C., Gejstligheden de 250 \approx 7 p. C. og Adelen de 1130 \approx 33 p. C. Af Gejstlighedens Gods tilhørte den overvejende Del Sorø Akademi, som 1621 havde faaet det tidligere Maribo Klosters Gods. De jordegne Bønders Antal var forholdsvis stort, nemlig 520 \approx 15 p. C. af Jordbrugene.

Med Hensyn til Adelens Besiddelser var der 1662 4 Sogne af de 70, som helt vare Adelsgoods, 1 var det næsten, og i 17 andre \approx 24 p. C. ejede Adelen over

¹⁾ Sørupgods i Nørre H. (Erslev, Danmarks Len og Lensmænd i det 16. Aarh. S. 101).

Halvdelen af Jordbrugene. Der fandtes 30 adelige Hovedgaarde, men Afrundingen af Godset til dem var kun skredet temmelig ringe frem; ikke mere end 2 Hovedgaarde ejede (i Følge Tab. VIII) hele det vedliggende Sogn, 2 næsten det hele og 4 andre over Halvdelen, saaledes at 22 af de 30 Hovedgaarde ikke vare naaede til at eje Halvdelen af deres Sogn. Dog fandtes der 1662 530 skattefri Ugedagsbønder, 1651 vel kun c. 500, der altsaa udgjorde 14 p. C. af det hele Antal Jordbrug og 44 p. C. af Adelens.

Tab. IX over Fyn med Langeland er for Nyborg Lens Vedkommende udarbejdet efter Lister fra c. 1658, for de øvrige Len efter Matriklen af 1662. Jordbrugenes Antal, 7630, kan uden videre overføres til 1651, hvilket jo derimod ikke kan gøres med Ejendomsfordelingen. Protokollerne over Krongodsets Udlæg¹⁾ tillade paa Basis af et dog kun omtrentligt Overslag den Antagelse, at der er udlagt mindst noget over 600 Td. Hartk. til Adelige i Tiden fra 1650 til 1661. Regne vi hvert af de udlagte Jordbrug til en Gjennemsnitsværdi af 8 Td. Hartk.²⁾, maa der for at faa et Billede af Tilstanden 1651 henholdsvis lægges 80 til Summen af Kronens Jordbrug og trækkes 80 fra Adelens. Herefter bliver Kronens Part 1651 2690 \approx c. 35 p. C., Gejstlighedens 360 \approx 5 p. C. og Adelens 4580 \approx c. 60 p. C. En Hartkornsberegning støtter nogenlunde det fremkomne Resultat for Krongodsets Vedkommende. Efter Matriklen fandtes der paa Fyn og Langeland c. 61200 Td. Hartk. Bøndergods, og

¹⁾ I Rigsarkivet.

²⁾ Tallet fremkommer ved Forholdet mellem Jordbrugenes Antal og Bøndergodsets Hartkorn.

fra Septbr. 1647 er der bevaret en Opgivelse fra fynske Rigsraader¹⁾ om, hvor mange Karle hvert Len kunde stille til Fæstningsarbejde, naar 200 Td. Hartk. skulde stille 1 Karl. Karlernes Antal blev i alt 100, og Kronens Gods var altsaa derefter c. 20000 Td. $\text{c} : 33$ p. C. af det samlede Bøndergods. Sandsynligvis var dog Rigsraadernes Opgivelse meget afrundet og sikkert snarere for lav end for høj, hvorved Forskjellen mellem de 35 og 33 p. C. formindskes. — Imellem de gejstlige Institutioner vare Assens og Odense Provsti de forholdsvis rigeste paa Gods. — Af jordegne Bønder fandtes 550 $\text{c} : 7$ p. C. af det samlede Antal Jordbrug. De fleste fandtes i Nyborg Len.

Topografisk set var Krongodset kun større end Adelsgodset i Øens to midterste Herreder, Odense og Lunde, samt paa Langeland. Ellers havde Adelen et afgjort Overtag, og særlig gjaldt dette de 3 sydøstlige Herreder, Gudme, Sunds og Salling. Dens stærke Magt viser sig ogsaa derved, at i ikke mindre end 31 Sogne af de 192 $\text{c} : 16$ p. C. var den Enebesidder og i 20 $\text{c} : 10$ p. C. saa godt som eneraadende; i andre 69 $\text{c} : 36$ p. C. havde den over Halvdelen af Jordbrugene. Kun i 10 Sogne fandtes intet Adelsgods, og heraf faldt de 5 paa Odense Herred. Derimod var Salling Herred saa udpræget adeligt, at af 27 Sogne ejede Adelen de 14 helt og de 7 næsten helt²⁾

Som det fremgaar af Tab. X, var ogsaa de adelige Hoved- og Ladegaardes Antal meget stort, idet det beløb

¹⁾ Erklæring af 27. Septbr. 1647 (Indk. Breve til Kancelliet).

²⁾ Det maa dog bemærkes, at de her nævnte Tal støtte sig til Angivelserne fra 1658—62, der ikke i det enkelte kunne omsettes til 1651.

sig til ikke mindre end 124. Arronderingen af Godset var dog maaske ikke skreden saa vidt frem for Flertallet af Hovedgaardene, som man kunde vente. Kun 8 Hovedgaarde ejede hele Sognet, 12 næsten det hele og 26 andre over Halvdelen; 5 gaa i Beregningen sammen med andre; om 1 vides ikke noget bestemt. Derimod svarede der naturligvis til det meget store Antal Hovedgaarde et særdeles betydeligt Antal Ugedagsbønder; de beløb sig 1662 til 2130, men kunne 1651 vel næppe sættes højere end 1900 \approx 25 p. C. af alle Jordbrugene og 41 af Adelens.

For **Nørrejyllands** Vedkommende nøder det forskjel- ligartede Kilstof til en Deling i Grupper efter de mere eller mindre righoldige Oplysninger, vi have.

Tab. XI fremstiller de 29 Herreder i Koldinghus, Riberhus, Lundenæs, Aarhusgaard, Skanderborg og den største Del af Silkeborg Len, fra hvilke vi have fuld- stændige Sognebeskrivelser fra 1651, og for hvilke derfor alle de sædvanlige Oplysninger kunne meddeles.

Tab. XII giver Herrederne Nord for Limfjorden, dels de to Herreder (Børglum og Refs), for hvilke der er be- varet Sognebeskrivelser fra 1657, dels de 9 Herreder, hvor Jordbrugenes Antal bestemmes ved Matriklen af 1662, men Ejendomsfordelingen beregnes efter Ekstrakten af 1657. Kronens og Gejstlighedens Gods tages i alle 11 Herreder under et.

Tab. XIII, der omfatter Mariager og Skivehus Len samt Dele af Dronningborg, Hald og Aalborghus Len, er bygget paa en Extrakt fra 1651. Denne tillader kun en gruppevis Bestemmelse af Ejendomsfordelingen. Den derved fremkomne Mangel af Antallet paa adelige Uge-

dagstjenere vove vi dog at erstatte ved en Beregning, der i alt Fald næppe vil give et for stort Tal. I de 29 jyske Herreder, hvor den fuldstændige Ejendomsfordeling nøje kjendes, fandtes 99 adelige Hovedgaarde med omtr. 1750¹⁾ Ugedagstjenere, og Gjennemsnitstallet var altsaa omtr. 17 paa hver Hovedgaard. Dette Gjennemsnitstal falder omtrent sammen med det for de 11 Herreder Nord for Limfjorden og med det for Laaland og Fyn²⁾. Da der i de her omhandlede 16 Herreder fandtes 90 Hovedgaarde, kan der antages at have været 1530 Ugedagstjenere.

Tab. XIV og XV behandler Resten af Nørrejylland, nemlig dels de 20 Herreder i Stjernholm, Aakjær, Silkeborg, Kalø, Dronningborg, Hald og Aalborghus Len, fra hvilke vi kun have Matriklen fra 1662, dels de 4 Herreder i Bøvling Len og den for øvrigt til Aalborghus Len hørende Ø Læsø, hvor vi i Mangel af bedre maa benytte Matrikeletrakten af 1690 og se bort baade fra de Forandringer, der have fundet Sted i de mellem-liggende Aar, og fra den Omstændighed, at den sidst-nævnte Matrikeletrakt maaske opfører en Del Huse med et ikke ganske ringe Jordtillæg under den her ikke medtagne Rubrik „Huse“. Medens Tab. XIV kun giver Jordbrugenes Antal, er der i Tab. XV fremstillet Resultaterne af en Beregning, der har haft til Formaal tilnærmelsesvis at angive Ejendomsfordelingens store Træk. Hvad Læsø angaar, tilhørte Øen helt Viborg Kapitel³⁾.

¹⁾ Her er lagt c. 100 til for de 7 Hovedgaarde, for hvilke der mangler Opgivelser.

²⁾ Paa Sjælland var derimod Gjennemsnitstallet 21, i Skaane endog 27.

³⁾ Jvfr. Steenstrup, Studier ov. Kg. Valdemars Jordebog S. 397 f.

I de 24 Herreder fandtes omtr. 128 Herregaarde, der ved samme Slutning som ovenfor kunne antages at have haft c. 2150 Ugedagstjenere. Trække vi disse fra Jordbrugenes samlede Antal, have vi de skattepligtige Jordbrug og ere derved paa det Omraade, der gaar ind under Lenenes Skattemandtal. Af de ovfr. S. 474 f. angivne Grunde kunne vi ganske vist ikke benytte selve disse Lister til en nøjagtig Bestemmelse af Jordbrugenes Antal, og de give heller ikke umiddelbart nogen Oplysning om, hvilke der ejedes af Kronen, Gejstligheden eller Adelen. Men idet de almindelige Pengeskatter ydedes af alle de skattepligtige, Baadmandsskatterne derimod kun af Kronens og Gejstlighedens Bønder, kunne vi naa til et omtrentligt Forholdstal mellem Kronens og Gejstlighedens Jordbrug paa den ene Side og Adelen paa den anden Side, og dette Forholdstal er da benyttet til Beregningen¹⁾.

I Tab. XVI ere derefter de forskjellige nørrejydske Grupper sammenstillede. Hovedresultatet bliver, med en foretagen mindre Forandring for de Dele, hvor vi støtte os til Sognebeskrivelser fra 1657, at der i Nørrejylland 1651 fandtes c. 29800 Jordbrug, hvoraf de c. 14700 s: 49 p. C. tilhørte Kronen og Gejstligheden, de c. 15100 s: 51 p. C. Adelen, der saaledes havde lidt over Halvdelen af Provinsens Jordbrug. Gejstlighedens Del kan kun bestemmes for de i Tab. XI og XIII behandlede Herreder, hvor den havde c. 16 p. C. af de Jordbrug, der tilhørte den og Kronen tilsammen. Af jordegne Bønder

¹⁾ Jeg har gjort en Prøve med Lundenes Len, hvorfra der baade haves fyldige Sognebeskrivelser og begge Slags Skattemandtal, og Resultatet har været tilfredsstillende.

fandtes omtr. 1350 o: c. 5 p. C. af det samlede Antal Jordbrug.

Materialets Mangler tillade i topografisk Henseende kun en Fremdragning af de for Ejendomsfordelingen mest karakteristiske Træk. Det var i det sydlige, navnlig det sydøstlige Nørrejylland, dernæst i Midtjylland fra en Kyststrækning ved Kattegat Nord for Horsens Fjord ind i Landet til Egnen Nord for Silkeborg, at Kronens Omraade især var det største. I Anst, Brusk, Elbo, Holmans og Jerlev Herreder, de saakaldte Indherreder under Koldinghus Len, var den saa godt som fuldkommen eneraadig; det samme gjaldt Hads Herred eller Aakjær Len Nord for Horsens Fjord; i Ning og V. Lisbjerg Herreder under Aarhusgaard var Kronen ogsaa den overvejende stærkeste, men delte dog Magten med Aarhus Kapitel. Vest derfor blev den atter den ubetinget største Godsbesidder i Egnene omkring Skanderborg og Silkeborg og op mod Hald (Hjelmslev og Framlev, Gjærn og Lysgaard Herreder). Det skal i Forbigaaende bemærkes, at denne Ejendomstilstand væsentlig var en Følge af Christian III's og endnu mere Frederik II's store Kjøb og Mageskifter, der saa at sige havde fejret Adelen bort fra de ikke ringe Distrikter i disse Egne, den før havde inde¹⁾. Men hermed var ogsaa Kronens væsentlige Styrke udtømt; ganske vist havde den i adskillige andre Herreder Flerheden af Jordbrugene, men det var dog kun i enkelte, der laa i Nærheden af Kongsgaardene,

¹⁾ Arent Berntsen, Danmarks og Norges frugtbare Herlighed I, 134. Jvfr. Saml. t. jydsk Hist. VI, 1 ff. Om de ganske lignende Forhold i Haderslev Amt Syd for Kongeaen se P. Lauridsens Afhandling i Sønderjydske Aarbøger 1889 I, 161 ff.

som Fleskum Syd for Aalborg og Refs omkring Vestervig, at den kunde siges overvejende at have Magten.

Af det gejstlige Gods ejede naturligvis Kapitlerne det overvejende, hvoraf igjen det meste laa i Naboegnene til deres Residenser. Ribe Kapitel var Nord for Kongeaaen stærkt repræsenteret i Gjørding og Skadst Herreder¹⁾, Aarhus i Hasle Herred i Domkirkestadens nærmeste Omegn og Viborg Kapitel i Nørlyng Herred omkring Viborg. Som bekjendt besad Sorø Akademi store Godser i Børglum Herred.

Hvad Adelen angaar, havde den mod Syd et stærkt Overtag i Stjernholm Lens 3 Herreder, der skilte Kronens Besiddelser i Sydjylland fra dem i Øst- og Midtjylland. Længere Nord paa havde Adelen den overvejende Del af Kalø Len, stod omtrent lige med Kronen i Dronningborg Len, men havde det meste af Bøndergodset i Hald, Skivehus, Lundenæs og Bøvling Len samt i den største Del af Aalborg Len Syd for Limfjorden. Kom man endelig Nord for denne, var Adelens Godsomraade det ubetinget største undtagen i ganske enkelte Egne.

Af de jordegne Bønder faldt det overvejende Antal paa de Strækninger, hvor Krongodset var størst, saaledes i Koldinghus, Aarhusgaard og Skanderborg Len. Derimod fandtes overordentlig faa af dem i Lenene Nord for Limfjorden; her havde Grevefejdens Følger ryddet dem næsten helt af Vejen.

Der fandtes i Nørrejylland omtr. 390 adelige Hovedgaarde. Kun for den i Tab. XI behandlede Gruppe af 29 Herreder kunne vi angive Antallet af deres Ugedags-

¹⁾ Jvfr. Opgivelserne om Ribe Kapitels Gods i ældre Tid i Ny kirkehist. Saml. I. 69 ff.

bønder, hvilket er specificeret i Tab. XVII. Det samlede Antal af Ugedagsbønder tør, naar Hensyn tages til, at noget af Materialet stammer fra 1657, for 1651 vel ikke sættes højere end til 6500 \approx 22 p. C. af det samlede Antal Jordbrug og 43 p. C. af Adelen.

Vi have saaledes gennemgaaet de enkelte Provinser og hidsætte nu en Tabel over Bønderjordbrugenes Antal og Ejendomsfordelingen i hele det daværende Kongerige Danmark, idet de enkelte Summer opføres med de før angivne afrundede Tal, og saaledes at de kunne formodes alle at passe tilnærmelsesvis paa Aaret 1651.

	Jordbrug.	Heraf					
		Kronens.	Gejstlig- hedens.	Kronens og Gejstligh.	Adelens.	Adelens Uge- dagsbønder.	Jordegne Bønder.
Skaane	14900	5200	1600	6800	8100	3260	1160
Bleking	1750	1470	10	1480	270	"	400
Bornholm	950(?)	930(?)	20(?)	950(?)	"	"	680
Sjælland, Hven og Møn	15310	8560	2580	11140	4170	1770	140
Samsø	350	350	"	350	"	"	"
Falster	1470	1270	150	1420	50	4(?)	2
Laaland	3430	2050	250	2300	1130	500	520
Fyn og Langeland . .	7630	2630	360	3050	4580	1900	550
Nørrejylland	29800	?	?	14700	15100	6500	1350
Ialt	75590	?	?	42190	33400	13934	4802

Afrunde vi atter disse Tal, fandtes der altsaa i Kongeriget Danmark omtr. 1651 75600 Bønderjordbrug, hvoraf de 42200 \approx 56 p. C. tilhørte Kronen og Gejstligheden, de 33400 \approx 44 p. C. Adelen. Adelen skattefri

Ugedagsbønder beløb sig til 13900 α : 18 p. C. af det samlede Antal Jordbrug og 42 p. C. af Adelen's egne. De jordegne Bønder talte 4800 α : 6 p. Ct. af det hele Antal Jordbrug.

Betragte vi Jordbrugenes Antal i Forhold til de enkelte Landsdeles Fladeindhold, ses det, at Samsø stod højest med 175 Jordbrug pr. Kvadratmil. Derefter kom Falster med 173, Laaland med 156, Skaane med 150, Fyn og Langeland med 126 og Sjælland med 115. Et betydeligt Spring nedefter var herfra til Bornholm med 89 og Bleking med 68. Lavest stod Jylland med 65¹⁾.

Med Hensyn til Ejendomsfordelingen stod Kronen gunstigst paa de mindre Øer (Bornholm, Samsø, Falster og Laaland) samt i Bleking. Paa Sjælland havde den over Halvdelen af Jordbrugene, men i Jylland var den, selv medregnet Gejstlighedens Gods, nede under Halvdelen; uheldigst stillede Forholdet sig dog for den i Skaane og paa Fyn. Paa den sidstnævnte Ø var Adelen's Omraade forholdsvis størst, men ogsaa i Skaane og Jylland ejede den over Halvdelen af Jordbrugene. De jordegne Bønder indtog kun paa Bornholm en betydningsfuld Plads; derefter fulgte, men med et stort Mellemrum, Bleking; endnu færre var der paa Sjælland, for ikke at tale om Samsø og Falster, hvor der slet ingen eller næsten slet ingen var. Adelen's Ugedagsbønder vare forholdsvis talrigst paa Fyn og derefter i Skaane og Jylland; men i alle de Provinser, hvor de i det hele fandtes i et omtaleværdigt Antal, var Forholdet mellem Tallet paa

¹⁾ Rækkefølgen er nu til Dags for de nuværende danske Provinser ikke forandret undtagen for Fyns Vedkommende, der er kommet op over Laaland, og Falster over Samsø. 1885 havde Falster 593 Jordbrug pr. Kvm., Samsø 555, Fyn og Langeland 538, Laaland 459, Sjælland 443, Bornholm 280 og Jylland 248 (jvfr. Statistisk Tabelværk 4. R. Litr. C. Nr. 5.).

dem og paa Adelen Fæstebønder som Helhed næsten ganske det samme (fra 40—44 p. C.).

Af de Træk, som i topografisk Henseende karakterisere Ejendomsfordelingen hele Landet over, skulle vi fremdrage et Par enkelte for Krongodsets Vedkommende. Som let forstaaeligt, havde det en Tilbøjelighed til at koncentrere sig om de forskjellige Kongsgaarde. Men ved Siden heraf spillede den kongelige Vildtbane en overordentlig stor Rolle. I et Kongebrev af 9. Febr. 1633 til de Lensmænd, „som Vildtbanen vedkommer“, nævnes de herhen hørende Len, nemlig: paa Sjælland: Frederiksborg, Kronborg, Kjøbenhavn, Dragsholm, Kalundborg, Antvorskov, Vordingborg, Møn, Ringsted Kloster og Roskilde, samt i Jylland: Skanderborg, Silkeborg, Hald og Koldinghus¹⁾. Det vil ses, i hvor høj en Grad Vildtbanen og det vidtstrakte Krongods faldt sammen i de største Dele af Landet. Der er næppe heller nogen Tvivl om, at Hensynet til Jagten har indtaget en særdeles fremragende Plads i Kronens Godspolitik og særlig i Valget af de Egne, den gennem Kjøb og Mageskifter bestræbte sig for at gjøre saa godt som til sine Ene-mærker. Vildtbanen havde vistnok været en Ledestjerne baade for Frederik II, naar han som før omtalt, samlede Gods i Nørrejylland, og, om end i ringere Grad, for Christian III, naar han udkjøbte Adelen af Ods Herred²⁾. Hermed skal dog ikke være nægtet, at ogsaa andre rent økonomiske og vel ogsaa politiske Hensyn have været forbundne hermed. Men en nærmere Redegjørelse for Kronens

¹⁾ Sjæll. Tegn. XXV, 122. Jvfr. Arent Berntsen, Danmarks og Norges frugtbare Herlighed I, 40.

²⁾ Bricka, Kancelliets Brevbøger 1551—55 S. 337. Juridisk Tidsskrift XVIII, 227 f.

Godspolitik ligger udenfor denne Afhandlings Grænser. Det samme gjælder strengt taget et andet Punkt, som dog løselig skal berøres.

Naar det i det foregaaende er blevet fastslaaet, at Adelen ejede c. 44 p. C. af Bønderjordbrugene, er der Grund til at erindre om, at dette Tal ikke repræsenterer den Del af Landet, Adelen ejede. Bortset fra, at Jordbrugenes Areal ikke behøver at have staaet i et absolut Forhold til deres Antal — skjønt Forskjellen, efter hvad der fra forskellige Dele af Landet kan bevises, ikke har været stor —, maa det ikke glemmes, at det Jordegods, der dreves under de adelige Hoved- og Ladegaarde, var betydelig større end det, som dreves under Kronens Slotte og Ladegaarde. Efter en omtrentlig Beregning fandtes der over 7 Gange saa mange adelige Hoved- og Ladegaarde som Kronens Slotte og Ladegaarde, nemlig omtr. 740 mod omtr. 100. Det er imidlertid næsten ikke muligt at komme til en paalidelig Bestemmelse af Hovedgaardenes Jorder. Ganske vist ansattes de baade for Rostjenestens Skyld og for visse ekstraordinære Kontributioner¹⁾ samt endelig ved Matrikuleringen 1661—62 til et vist Antal Tønder Hartkorn, men man kan end ikke forholdsvis gaa ud herfra. Hartkornsberegningen var nemlig for det første noget forskjellig for Hovedgaarden og Bøndergodset, idet Hovedgaardens beregnedes direkte efter Udsæden, Høavlen, Svinsolden af Skovene og flere Poster (det saakaldte Ejendomshartkorn), Bøndergodsets efter Landgilden (Landgildehartkornet)²⁾, og hertil kommer, at imellem de antydede flere Poster, som medregnedes til

¹⁾ Jvfr. Opgivelser fra 1638 i Danske Mag. 5. R. I, 163 ff.

²⁾ Jvfr. Arent Berntsen, Danmarks og Norges frugtbare Herlighed II. 385 ff.

Hovedgaardshartkornet, fandtes Værdier, der intetso-
helst havde med Hovedgaardsjordernes Areal at gjøre,
saaledes de til Patronatsrettigheder hørende Tiender; en
forholdsvist lille Herregaard kunde paa den Maade ved
at have Patronatsret til sin Sognekirke faa et uforholds-
mæssig stort Antal Tønder Hartkorn. Et paalideligere
Grundlag for en Sammenligning mellem Størrelsen af
Kronens Gaarde, de adelige Hovedgaarde og Bønder-
gaardene afgiver Udsæden. Med rigtig Følelse heraf har
Kammerraad Christensen foretrukket Angivelsen af Ud-
sæden for den af Hartkornet og væsentlig efter Matriklerne
givet en Tabel over Udsæden paa 38 af Kronens og 294 af
Adelens Hoved- og Ladegaarde¹⁾. Herefter var Middel-
tallet for Udsæden af alle Kornsorter paa de 38 af alle
Kronens Gaarde 169 Tdr., for de 294 af Adelens 77 Tdr.,
idet Kronens Gaarde overvejende vare større end Adelens.
Benytter man disse Middeltal ogsaa for de af Christensen
ikke beregnede Gaarde, ville Kronens Hovedgaarde have
haft en Udsæd af c. 16900 Tdr., Adelens af c. 57000 Tdr.
Tilbage staar Spørgsmaalet om hvad der gennemsnitlig
kan regnes for et Bondejordbrugs Udsæd. Det træffer
sig saa heldig, at man for betydelige Egne af Jylland i
Matriklen har Opgivelse af Udsæden alene for Bønder-
jordbrugene. Heraf have vi udtaget 4 Herreder, de 3 i
Aarhusgaard Len, nemlig: Ning, Hasle og V. Lisbjerg,
samt Ø. Lisbjerg i Kalø Len, og samstemmende fundet
10—11 Tdr. som Gjennemsnitsudsæden. Da disse Egne
vel tør antages for at være af de bedre, tør vi ikke be-
nytte et højere Tal end 10 Tdr. for hvert Bondejordbrug.

¹⁾ Agrarhistoriske Studier I, Aktst. S. LXIII ff. Der findes nogle
mindre Fejl i disse Lister, men de spille ingen videre Rolle i
Totalresultatet.

Vilde man nu omsætte Kronens og Adelen's Hoved- og Ladegaarde i Enheder af Bondejordbrug, vilde paa den Maade Kronens Godsomraade forøges med c. 1690 Bønderjordbrug, Adelen's med c. 5700. Beregnet herefter vilde Kronen og Gejstligheden have ejet de 53 p. C., Adelen de 47 p. C. af Landet, naar bortses fra Kjøbstæderne. Lidt under Halvdelen af Kongeriget tilhørte altsaa Adelen.

Hvor overordentlig betydelige Adelen's Besiddelser vare, fremgaar bedst ved en Sammenligning med Ejendomsforholdene i Hertugdømmerne og i Sverig. Omtrent paa samme Tid, fra hvilken Hovedgrundlaget for denne Undersøgelse, Sognebeskrivelserne af 1651, stammer, udarbejdedes i Slesvig og Holsten den reviderede Matrikel, hvis Enhed var den saakaldte Plov¹⁾. Stiller man af dens Tal de adelige Gods i Modsætning til Kongens, Hertugens, de afdelte Herrers og de gejstlige Stiftelsers Gods, viser det sig, at Adelen i Slesvig kun havde c. 19 p. C., i Holsten kun c. 33 p. C. af det samlede Plovantal. Og dog var, som Kieleromslag noksom udviste, den slesvig-holstenske Adel rigere end den danske! Hvad Sverig angaar, er der en kolossal Forskjel paa Adelen's Jordegods i Slutningen af det 16de og i Midten af det 17de Aarhundrede. 1566 ejede den svenske Adel kun c. 17000 af de 107200 Bønderjordbrug \approx c. 16 p. C., 1652 beregnes vel „det gamla frälset“ kun lidt højere, nemlig til c. 17450, men hertil var saa kommet solgt Gods c. 8100, „doneret under Allodialret“ c. 2050 og „doneret under Norrköpings Beslutning“ c. 16050²⁾. Derved var Adelen's

¹⁾ Ipsen, Die alten Landtage der Herzogthümer Schleswig-Holstein S. 260 f. Kjøbstædernes Plovtal har jeg ikke medtaget i Beregningen.

²⁾ Forssell, Sveriges inve historia från Gustaf den Förste I, 73 ff.

Gods altsaa i alt steget til c. 43650 Jordbrug, det er, hvis det samlede Antal Jordbrug forudsættes uforandret fra det 16de Aarhundrede¹⁾, henved 43 p. C. Men selv saaledes havde den svenske Adel dog ikke naaet den danske, og det skjønt den allerede havde haft den Fordel af Krongodsets Udlæg, som først senere Turen kom til i Danmark, og skjønt Donationerne efter Norrköpingsbeslutningen strengt taget slet ingen Ejendomsret medførte²⁾.

II. Bønderjordbrugenes Antal og Ejendomsfordelingen i Midten af det 17de Aarhundrede sammenlignet med Tilstanden i det 16de Aarhundrede og i Slutningen af det 17de Aarhundrede.

Værdien af de Oplysninger, der i det foregaaende ere søgte tilvejebragte, vilde utvivlsomt forøges betydelig, hvis man var i Stand til at sammenligne dem fuldt ud med Forholdene paa tidligere Tidspunkter, saa at den Udvikling, som havde ført til Resultatet, derigjennem kunde blive klar. Nu er det saa, at man maaske tilnærmelsesvis kan komme til Klarhed over Folketallet i Midten af det 13de Aarhundrede³⁾, og at man omtrentlig

¹⁾ Axel Oxenstjerna opgav ganske vist c. 1642 Beløbet af Jordbrug kun til 96000 (Odhner, Sveriges inre historia u. drott. Christinas förmyndare S. 350), men der er vel ingen Grund til at antage en større Nedgang i Jordbrugene, da dog Folkemængden samtidig var stegen (jvfr. Hist. Tidsskr. 5. R. V, 571).

²⁾ Odhner, anf. Skr. S. 228 f.

³⁾ Se Prof. Erslevs og Prof. Scharlings Afhandlinger i Hist. Tidsskr. 5. R. V, 516 ff. og 6. R. II, 264 ff. Det skal bemærkes, at Erslev i sine Bemærkninger (5. R. V. 549 f.) om Folkemængden i Halland 1642 efter Skattemandtallene har undladt at tage Hensyn til Ugedagsbønderne.

véd, at Statsomvæltningen 1536 har tredoblet Kronens Gods¹⁾, men om Bønderjordbrugenes Antal i de enkelte Provinser eller i hele Riget foreligge hidtil lige saa lidt sikre Undersøgelser som om den nærmere Ejendomsfordeling. Hvad der fremstilles i det følgende om disse Spørgsmaal, er ogsaa Brudstykker, der kun for enkelte Landsdele og for et Tidspunkt, som ikke ligger særlig fjernt fra Midten af det 17de Aarhundrede, har nogen større Værdi med Hensyn til Jordbrugenes Antal. Muligvis ville dog fremtidige Forskninger kunne i højere Grad kaste Lys over den ældre Tid, end Tilfældet er med det Udbytte, det her har været muligt at vinde.

Den eneste ældre bekjendte Opgivelse om Bønderjordbrugenes Antal i hele Danmark er Frederik II's Udtalelse i en Proposition til Rigsraadet af 21. Septbr. 1565, at han ikke tvivlede paa, at „udi dette ganske Rige findes mere end hundred tusinde bosiddende Bønder“²⁾. Nogen egentlig statistisk Værdi kan der dog ikke tillægges denne Opgivelse. Skjønt Samtiden ikke ganske savnede Materiale til en Bestemmelse af denne Natur³⁾, er Materialet næppe blevet bearbejdet, og Prof. W. Scharling har i sin Kritik af Opgivelsen med Rette henvist til Datidens Mangel paa Ævne til at danne sig et statistisk Skjøn over et større Hele⁴⁾, men nogen meget stor Fejl har Kongen dog næppe begaaet⁵⁾.

¹⁾ Erslev, Konge og Lensmand i det 16. Aarh. S. 110.

²⁾ Jacobsen, Det danske Skattevæsen u. Christian III og Frederik II S. 194.

³⁾ De strax ndfr. S. 522 omtalte Indberetninger fra Præsterne i Vendelbo Stift fra 1553 og 1555 have næppe været enestaaende.

⁴⁾ Falbe-Hansen og Scharling, Danmarks Statistik I, 401.

⁵⁾ Gaar man ud fra, at Jordbrugenes Antal ikke har forandret sig i høj Grad fra 1565 til 1651 og lægger man til de 75600 fra 1651 først Halland (c. 4100) og Gotland og dernæst de

Vi maa altsaa give Afkald paa noget enkelt Tal, og, ligesom for Midten af det 17de Aarhundrede, vende os til, hvad der haves af Detailangivelser for enkelte Landsdele.

I kronologisk Række skal her først bemærkes nogle Tal, der skrive sig fra almindelige Landskatter i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede, nemlig dels Opgjørelser over et Skatteregister fra Kong Hans' Tid for 6 Herreder paa Fyn, dels nogle Optegnelser vedrørende Landehjælpen af 1525 for Laaland og Falster. Idet disse Angivelser af Jordbrugenes Antal hidrøre fra Skatteansættelser, maa de modtages med et vist Forbehold, men have dog i Mangel af bedre deres Interesse og kunne benyttes med større Sikkerhed end senere Skattemandtal, fordi Ugedagsbøndernes Antal ogsaa ere angivne¹⁾.

Dernæst følge Opgivelser om Tiendegivernes Antal i Indberetninger af 1553 til 1555 fra Præster paa Mors og 12 Herreder Nord for Limfjorden; kun ved ganske enkelte Sogne savnes de herhen hørende Tal²⁾. For de samme Dele af Landet samt for Fuglse, Nørre og Sønder Herreder paa Laaland findes, som ovfr. S. 477 nærmere omtalt, lignende Opgivelser fra 1568 og 1598—99³⁾.

Bønder, som sad flere end en paa en Gaard, naar man op mod ca. 90,000.

- ¹⁾ Danske Mag. 4. R. II, 58. (Norsk) hist. Tidsskr. 2. R. III, 288. De af Prof. J. E. Sars paa det sidstnævnte Sted medtagne andre Opgivelser ere ikke fuldt brugbare, da de ikke omhandle Ugedagsbønderne.
- ²⁾ Wulff, Statistiske Bidrag til Vendelbo Stifts Hist. i det 16. og 17. Aarh. Aalborg 1872—74.
- ³⁾ Fra det 17. Aarh. skal nævnes Opgivelser om Tiendegiverne ligeledes i Fuglse Herred fra 1624 (Trojel, Gamle Efterretninger om Fuglse Herred i Laaland, 1—2 Hefte i Odense Kathedralskoles Indbydelsesskrifter 1811) samt Angivelser om Gaardene i en stor Del skaanske, blekingske og bornholmske Sogne ogsaa fra 1624 (Suhms Samlinger I, 1, 97 ff. I, 2, 32 ff.).

Langt vigtigere end disse spredte Opgivelser ere dog de Kilder, vi for Sjælland samt de skaanske Provinser og Bornholm have fra omtrent 1570.

I Aaret 1567 lod Stiftsbefalingsmanden over Sjællands Stift, Bjørn Andersen, maaske efter kongelig Ordre¹⁾, Stiftsskriveren, Mikkel Pedersen, affatte en Fortegnelse over alle Kirkernes Ejendomme, Landgilde og andre Indtægter, og i denne Fortegnelse optoges for hvert Sogn en Angivelse af Tiendeydernes (Decimanternes) Antal; til de egentlige Tiendeydere eller Bomænd føjedes ofte Antallet af Gaardsæder, sikkert dog kun saadanne, der havde Jordbrug. En noget defekt Afskrift af denne Fortegnelse er bevaret paa Universitetsbibliotheket²⁾. To Aar efter, 11. Aug. 1569, udgik der et Kongebrev til Herredsprovsterne over hele Riget om at affatte ganske lignende Registre og indsende dem til Stiftets Superintendent, for at denne derefter kunde lade gjøre en Jordebog for hele Stiftet³⁾. Saadanne Jordebøger, de saakaldte Landebøger, ere nu bevarede i alt Fald for Sjællands og Skaane Stift, forfattede i den nærmeste Tid efter den kongelige Ordre; ogsaa i disse findes Opgivelser om Tiendegiverne i hvert Sogn. Landebogen for Sjællands Stift, er bevaret, uvist om i Original eller i en samtidig Afskrift, men lidt defekt, i Rigsarkivet⁴⁾; dens Opgivelser falde næsten ganske sammen med Stiftsskriverens lidt ældre Bog, og idet vi

¹⁾ Jvfr. en lignende Ordre til Stiftsskriveren i Lunde Stift (af 1568?) hos Falkman, Upplysningar II. 31.

²⁾ Rostgaardske Saml., Fol., 67. Notitser fra den findes i Kirkehist. Saml. 3. R. III, 117. V, 421 f.

³⁾ Hübertz, Aktstykk. til Bornholms Hist. S. 325. Rørdam, Danske Kirkelove II, 123.

⁴⁾ I Histor.-geneal. Arkivs Saml., Fol., 87 (jvfr. Falkman, Upplysningar I, H. Knudsens Fortale).

suplere de to Kilder med hinanden, bliver der kun 8 Sogne tilbage, hvor vi af en eller anden Grund lades i Stikken om Tiendegivernes Antal. Skaane Stifts Landebog er bleven underkastet en indtrængende Behandling af Falkman i hans i det foregaaende oftere nævnte Skrift: *Upplysningar om kronans, kyrkornas och presterskapets inkomster af andeligt gods uti Skåne, Halland och Blekinge från äldre tider till år 1660*¹⁾. Forfatteren oplyser deri, at den oprindelig har bestaaet af 2 Dele, men senere er bleven opløst i 3 Hefter, som nu findes henholdsvis i Malmøs, Kristiansstads og Karlskronas Landskontorer. Af disse Hefter har jeg (ligesom ved *Extrakten af Sognebeskrivelserne fra 1651 ved Landskammereraren Hr. Cavallis Velvilje*) haft Lejlighed til at gennemgaa det, som opbevares i Malmøs Landskontor. Det omfatter 12 Herreder af Skaane (Skyts, Oxie, Bare, Torne, Vemmenhøgs, Ljunits, Herrestad, Harjager, Rønneberg, Færs, Ons og Luggude), i hvilke Herreder der kun mangler Opgivelser om Decimanterne i 8 Sogne, desuden Hallands 8 Herreder, hvor de omtalte Opgivelser ligeledes kun mangle for 8 Sogne, samt endelig Bornholm²⁾. Derimod maa jeg overlade til fremtidige Forskere at benytte de to andre Hefter, der omfatte Skaanes 10 øvrige Herreder samt Bleking.

Ved Hjælp af disse Kilder er det altsaa muligt at faa oplyst Antallet af Tiendegivere og bosiddende Bønder i den største Del af Skaane, hele Halland og hele Sjælland³⁾

¹⁾ I, 133 ff. II, 165 ff.

²⁾ Hele Afsnittet om Bornholm er trykt i Hübertz, *Aktstykk. til Bornholms Hist.* S. 326 ff.

³⁾ For de enkelte manglende Sogne indsættes ved Sammenligningen i Sjælland og Skaane Tallene fra 1651.

samt paa Bornholm omtr. 1570. Det kan endvidere antages, at Antallet paa besatte Jordbrug og paa Tiendegivere saa omtrent falder sammen i disse Landsdele, hvilket som Regel bekræftes ved dem af de sjællandske Sognebeskrivelser fra 1651, hvor der baade angives Tallet paa Decimanter og Jordbrug. Trækker man altsaa de øde Jordbrug fra det samlede Antal 1651, er en Sammenligning mulig med Hensyn til Jordbrugenes Antal mellem to Tidspunkter, der have 80 Aar imellem sig.

For Fyns Vedkommende er der vel, saa vidt vides, ingen Landebog bevaret, men i Biskop Jakob Madsens Visitatsbog, der skriver sig fra omtrent Aar 1600¹⁾, er Antallet af Decimanter angivet for de fleste Sogne; dog mangler det for 30 Sogne foruden for Langelands 14. Ved Siden heraf findes en Totalopgivelse, der stammer fra samme Biskop²⁾, over Antallet af Bøndergaardene paa Fyn, men uheldigvis stemmer denne Totalopgivelse ikke med det Beløb, man kommer til, naar man til de i Visitatsbogen angivne Decimanter føjer for de omtalte 30 Sogne Opgivelserne i Matriklen af 1662. Totalbilledet bliver altsaa derved meget tvivlsommere for Fyn end for Sjælland og de andre østlige Provinser.

Opgjørelserne, som vi indskrænke os til at give provinsvis og ikke herredsvise, give følgende Resultater:

	c. 1570.	c. 1651.	Forøgelse.
De 12 skaanske Herreder	6987	6481	÷ 506
Halland	3920	4085	+ 165
Bornholm	905	950?	+ 45?
Sjælland	15442	15082	÷ 360

¹⁾ Udg. af Crone, Odense 1853. Det yngste Aarstal i Visitatsbogen er 1605.

²⁾ I den skaanske Biskop Poul Mortensens Visitatsbog (tidligere

Tallene for Halland ere af tvivlsom Værdi, da vi ikke vide, om c. 1660¹⁾ de øde Gaarde ere medregnede eller ikke, og det samme er Tilfældet med Bornholm, hvor Tallet fra 1651 ikke er helt sikkert. Derimod er det af Interesse at se den Tilbagegang, der har fundet Sted i de skaanske Herreder og i Sjælland, og som maa antages at have sin Grund i Krigene og økonomiske Ulykker samt i Nedlæggelser af Bøndergaarde.

For Falster have vi kun Opgivelser i Skattelisten fra 1525. Efter den skulde der være 1162 Bønder mod 1470 Jordbrug 1662; men i de 1470 fandtes sikkert mange øde, saa at der ikke kan bygges sikkert paa disse Tal. Det samme gjælder Laaland, hvor der 1525 opgives 2849 Bønder, men 1662 3430 Jordbrug. Paa begge Øer synes man dog i det hele at kunne gaa ud fra Fremgang, naar de 126 Aar tages under et. Derimod er der en stærk Ensartethed, naar vi se paa Opgivelserne fra 3 laalandske Herreder 1568, 1598 og 1662; de stille sig nemlig saaledes:

	1568.	1598.	1662.
Fuglse Herred . . .	850	850	838
Sønder — . . .	„	842	841
Nørre — . . .	„	658	682

Har der altsaa været en Fremgang paa Laaland, maa den i alt Fald for Halvdelen af Øen falde i Tiden mellem 1525 og 1568.

Hvad vi vide om Fyn, er, som allerede sagt, ikke synderlig sikkert. 6 fynske Herreder (Bjerger, Aasum, Lunde, Skam, Odense og Skovby) havde i Begyndelsen af

i Kgl. Bibl., Thott, 4., 1586, nu i Rigsark., Gejstlige Sager) er paa et af de første Blade noteret nogle Tal, der anføres som Kilde Biskop Jakob Madsens Beretning.

¹⁾ Se ovfr. S. 501 Anm. 2.

det 16de Aarhundrede 2215 Bønder, 1662 2412 Jordbrug (incl. de øde); derimod fandtes der paa hele Øen c. 1600, naar man lægger Visitatsbogen til Grund, c. 7010 Tiendegivere, men efter Jakob Madsens Totalopgivelse kun 6452 Bøndergaarde¹⁾ mod 6880 Jordbrug i Aaret 1662 (incl. de øde).

De 12 jydske Herreder Nord for Limfjorden vise en stærk Stigning, nemlig 1553: 5356, 1599: 5436 og 1657—1662: 6011. Stigningen maa vistnok mest forklares ved en stedse stærkere Udstykning.

Udbyttet af den foretagne Sammenstilling af Jordbrugenes Antal tør vistnok kun siges at have givet et positivt Resultat med Hensyn til en Nedgang i største Delen af Skaane og i Sjælland i Tiden fra 1570 til 1650. Resultatet overrasker ikke.

Hvad angaar Ejendomsfordelingen, give de her benyttede Kilder kun meget faa Oplysninger. Paa Laaland iagttages i Fuglse Herred en Nedgang i Tallet paa Kronens Jordbrug og omvendt en Opgang i Tallet paa Adelens. Kronen havde 1568 577, 1598 560 og 1662 kun 534. Adelen 1568 273, 1598 290 og 1662 304. Men i Nørre Herred er en modsat Bevægelse, Kronen havde 1598: 390 og 1662: 502, Adelen 1598: 268 og 1662: 180²⁾. Derimod se vi en stærk Stigning i Tallet paa de skattefri adelige Ugedagsbønder i de Egne, hvor vi kunne kontrollere dette Forhold. I de omtalte 6 Herreder paa Fyn siges

¹⁾ Forskjellen kan dog delvis skrive sig fra, at Totalopgivelsen maaske ikke medtager Øerne, f. Ex. Taasinge.

²⁾ For de 12 Herreder Nord for Limfjorden vil der kunne foretages en Sammenligning ved Hjælp af selve Haandskrifterne, der bevares i Aalborg Stiftsbibliothek; jeg har dog ikke benyttet dem, men holdt mig til Molbechs og Wulffs Uddrag, der ikke i denne Henseende give sikre Data.

der i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede at være 59 „Ugedagsmænd, Gaardsæder eller Plovmand under Herregaardene“, medens Ugedagsbønderne 1662 kunne beregnes til ikke mindre end 478. Hertil svarer Forholdet paa Laaland, hvor der 1525 opgives 194 skattefri Ugedagsmænd og Gaardsæder, medens der 1662 var 531. Derimod var der et omvendt Forhold paa Falster; her fandtes 1525 30 og 1662 højst 4 adelige Ugedagstjenere, hvilket naturlig forklares ved, at Kronen 1662 var bleven omtrent eneraadende paa denne Ø. Hele denne Sammenstilling maa dog ses i Lyset af den Forandring med Begrebet Ugedagsmænd, der foregik i Tidernes Løb, saaledes som det nærmere skal blive paavist i Afsnit IV.

Medens Sammenligningen mellem Forholdene i Midten af det 17de Aarhundrede og dem i det 16de Aarhundrede kun delvis har kunnet gennemføres, haves der et bedre Grundlag for en Jævnførelse mellem Midten og Slutningen af det 17de Aarhundrede. I Løbet af Firserne foretoges, som bekjendt, en ny Matrikulering, og en Extrakt af dens Resultater, den saakaldte Rosenkreutzske fra 1690, giver Opgjørelser, der, omend næppe fuldt nøjagtige, alligevel ere brugelige¹⁾. Dog maa det bemærkes, at der fra Matrikelextrakten kun er medtaget Gaarde, medens der under dens Rubrik: Huse dog maaske findes Huse med et ikke ganske ringe Jordtillæg.

¹⁾ Extrakten findes i Original paa Landbohøjskolens Bibliothek; jvfr. Falbe-Hansen, Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne II, 92. De Tal, der findes i Teksten for Jylland, ere fremkomne ved en Reduktion, der har subtraheret de under Ribe Stift hørende sønderjydske Sogne, som jeg ikke har medtaget her lige saa lidt som 1651.

Idet vi afrunde Tallene for Matriklen, stiller Forholdet sig saaledes:

	1651—62 Jordbrug.	1690 Gaarde.
Bornholm	950?	960
Sjælland m. Møn . . .	15280	15660
Samsø	350	320
Falster	1470	1600
Laaland	3430	3300
Fyn m. Langeland . .	7630	8000
Nørrejylland	29800	30050
Ialt	58910	59890

Tabellen viser næsten hele Landet over en lille Fremgang i de 30—40 Aar, kun Laaland og Samsø danne Undtagelser. Alt i alt er Jordbrugenes Antal steget med 980 o: 1,7 p. C. Har der altsaa været en Tilbagegang i Tiden fra 1570 til 1650, synes den omtrent udjævnet ved Udgangen af det 17de Aarhundrede. Nærmere bestemt maa dette forstaas, som at Nedlægning og Sammenlægning paa den ene Side, Opdyrkning af raa Jord og Udstykning paa den anden Side saa nogenlunde have holdt hinanden Stangen i de c. 120 Aar, Talen er om¹⁾.

Om end den Rosenkreutzske Matrikelextrakt ikke giver Oplysninger om Ejerne af Bøndergaardene — Oplysninger, som dog en ny Bearbejdelse af selve Matriklen vil kunne skaffe til Veje —, er det desuagtet muligt ved

¹⁾ 1885 fandtes der i Danmark (Ærø ikke medregnet) 74624 Gaarde og 150140 Huse med Jord, i alt 224764 Jordbrug (Statistisk Tabelværk 4. R. Litr. C. Nr. 5. Sammendrag af statistiske Oplysninger ang. Kgr. Danmark Nr. 10 S. 46 f.). Af Huse opgives 1690 N. f. Kongeaen 18885 (jvfr. dog Falbe-Hansen, Stavnsbaands-Løsningen II, 106), 1885 fandtes 36406 jordløse Huse.

Hjælp af den at vurdere Ejendomsfordelingens store Træk ved Aaret 1690 og anstille en Sammenligning med Forholdet ved Aarhundredets Midte. Der er i det foregaaende ved flere Exempler tilvejebragt en Sandsynlighed for, at der ikke har været nogen væsentlig Forskjel paa den Ejendomsfordeling mellem Adelen paa den ene, Kronen og Gejstligheden paa den anden Side, som viser sig i Antallet af de til hver Part hørende Bønderjordbrug, og saa den Ejendomsfordeling, som vi kunde gaa ud fra, hvis vi bestemt kjendte Størrelsen af det Hartkorn, hver af Parterne ejede. Nu giver Matrikelextrakten af 1690 en Opgjørelse af Hartkornet, fordelt paa forskellige Grupper af Ejere, og omend Talen 1662 er for Bøndergodsets Vedkommende om Landgildehartkorn, men 1690 om et lignende Hartkornsbegreb som det, der bruges nu til Dags, er der dog ingen Grund til at antage, at denne Kategoriforandring relativt har medført nogen væsentlig Forskydning.

Naar man benytter de Rosenkreuzske Tal paa Hartkornet, udelader Taxten for de kongelige Slotte og Lade-gaarde og for de adelige Hovedgaarde, men udfinder, hvilket Procenttal af Bøndergodsets Hartkorn der tilhørte „Proprietærerne“, og dermed sammenstiller det Procenttal af Jordbrugene, som vi tidligere have beregnet tilhørte Adelen c. 1651, faa vi følgende Resultat:

	c. 1651.	1690.
Bornholm	0 p. C.	6 p. C.
Sjælland m. Møn . . .	27 —	42 —
Samsø	0 —	95 —
Falster	3 —	0,4 —
Laaland	33 —	34 —
Fyn m. Langeland . .	60 —	74 —
Norrejyland	51 —	76 —

Det vil heraf ses, at kun paa Falster vare Adelen i Forvejen saa smaa Besiddelser gaaede yderligere tilbage. Kronen havde her ved Slutningen af det 17de Aarhundrede naaet det Maal, den længe havde arbejdet paa, at fjerne sine Medbejlere fra denne Kongehusets Livgedings Ø; først ved de store Godssalg i den anden Halvdel af det 18de Aarhundrede forandredes atter Forholdet. Paa Nabøen Laaland var ingen væsentlig Forandring indtraadt. Men ellers var Kronen allevegne den tabende Part¹⁾. Paa Sjælland, Kronens faste Borg indenfor de større Landsdele, hvor Adelen 1651 kun ejede mellem $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{4}$ af Bøndergodset, havde den (eller i alt Fald de private privilegerede Godsejere) nu over $\frac{2}{3}$ af det, i Jylland var den rykket frem fra Halvdelen til omtrent $\frac{3}{4}$, og paa Fyn, hvor den allerede tidligere havde et betydeligt Overtag, var dens Stilling bleven endnu stærkere; saa godt som hele Samsø var desuden gaaet tabt for Kronen. Sammenligner man hele Kongeriget 1690 med de tilsvarende Dele af det c. 1651 (altsaa med Udeladelse af Skaane og Bleking), vare Adelen Besiddelser voxede fra omtr. 42 til omtr. 59 p. C. Forfatteren af denne Afhandling har i en tidligere Artikel²⁾ paapeget Aarsagen til denne Bevægelse, der fortrinsvis skyldes det store Udlæg af Krongods til Statens Kreditorer, og tillige søgt at vise den vigtige historiske Betydning, Bevægelsen har haft som medvirkende til Enevældens Svaghed overfor Godsejerne. Først nu træde dog Tallene bestemtere frem.

¹⁾ Gejstlighedens Gods var ikke gaaet ned.

²⁾ Tilskueren 1886 S. 771 f.

III. Antallet paa de skattepligtige Bønder i Midten af det 17de Aarhundrede sammenlignet med deres Antal ved Aarhundredets Begyndelse.

Det er i Begyndelsen af denne Afhandling blevet fremhævet, at Skattemandtallene ikke kunne bruges til nogen fuldstændig Bestemmelse af Bønderjordbrugenes Antal. I en anden Henseende ere de derimod en Kilde af største Værdi. Ved Hjælp af dem er det nemlig muligt at bedømme Bevægelsen indenfor de skattepligtige Bønder, i alt Fald for en stor Del af Riget, idet vi ved at sammenstille de ældste bevarede Skattemandtal med dem fra Midten af det 17de Aarhundrede kunne komme til Klarhed over Tilvæksten eller Nedgangen i de skattepligtige Bønders Antal og til Dels ogsaa over Forøgelsen eller Forringelsen af deres Jordbrugs Værdier.

For at naa til et Resultat om disse Spørgsmaal og især det første er det imidlertid nødvendigt, at man kan gaa ud fra, at de ældste og de senere Skattemandtal for hvert enkelt Len nogenlunde ere affattede efter samme Principer, og særlig at de Rammer, som de skattepligtige Bønder deles i, nogenlunde fastholdes igjennem Tidernes Løb; mindre vigtigt er det derimod, om Rammerne i og for sig ere beregnede paa at omfatte forskellige Kategorier, naar blot Tanken dermed og Udførelsen af Tanken har været den samme hele Tiden. Det viser sig nu ved en Undersøgelse af Skattemandtallenes Affattelsesmaade, at den stillede Betingelse opfyldes for de allerfleste af Lenene i Sundprovinserne og paa Øerne. Derimod stiller Forholdet sig langt uheldigere med de nørrejydske Len. Her indtræder ofte en saadan til forskellige Tider uensartet Sammenblanding af Kate-

gorierne (særlig af de halve Gaarde, Inderster, Bol og Huse), at det ikke er raadeligt at drage Slutninger for Jyllands Vedkommende undtagen med Hensyn til de jordegne Bønder, for hvilke Rubrikerne ere holdte omtrent ensartede.

I den følgende Bearbejdelse af Materialet er for Aarhundredets Midte taget det samme Aar, 1651, som har dannet Midtpunktet for denne Undersøgelses første Afsnit; kun ved ganske enkelte Len er, naar Skattemandtallet over den almindelige til Mortensdag forfaldne Pengeskat manglede for dette Aar, et Naboaar traadt i Stedet. Til Sammenligningens modsatte Tal er der som Regel benyttet det ældste bevarede Skatteregister (dog bortset fra de enkelte isolerede allerældste fra de første Decennier af det 16de Aarhundrede). De fleste af disse ældre Skattemandtal falde i Tiden fra 1606 til 1610, nogle enkelte ere ældre¹⁾ eller yngre²⁾. Enkelte af Lenenes Omfang vexlede i Mellemtiden³⁾, hvilket har haft til Følge, at i visse Tilfælde Opgjørelser for enkelte Herreder have maattet skilles fra den samlede Opgjørelse over Lenet. Skjønt Samsø ikke udgjorde noget særligt

¹⁾ Det ældste er fra Helsingborg Len 1584, dernæst kommer det fra Tryggevælde 1596.

²⁾ For Kristiansstad Len, der først fik sin endelige Skikkelse 1621 (se Erslev, Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596—1660 S. 3), er taget Mandtallet fra 1622.

³⁾ Jvfr. herom Erslevs anf. Skrift, hvis Herredsangivelser jeg alle vegne har kunnet følge, undtagen at der til Nyborg Lens Herreder (S. 26) bør føjes Hindsho eller Hindsholm Herred, der dengang var adskilt fra det under Odense Len liggende Bjerger Herred. Under Dronningborg Len (S. 33) skal læses Sønderlyng H. for Sønderhald. Ved Udlæget 1651 af Sejlstrup Gods (S. 40) henlagdes Børglum Herred til Aastrup Len.

Len, men hørte under Kalundborg Len, er Øen dog behandlet for sig ligesom i første Afsnit.

Skattemandtallene omfatte baade de bosiddende og de ikke-bosiddende Klasser af den uprivilegerede Landbefolkning. Til de ikke-bosiddende Klasser høre Landhaandværkerne og Tjenestekarlene og efter Tidens Forhold og Opfattelse ogsaa Inderster og Gadehusmænd. Da denne Undersøgelse aldeles overvejende har taget Sigte paa de bosiddende Bønder, ere de ikke-bosiddende Klasser ladte ude af Betragtning, og det saa meget mere som deres Hovedbestanddel, Tjenestekarlene, i den Grad opføres med forskjellige Tal Aar for Aar, at der ikke som ved de bosiddende Bønder kan være Tale om at holde sig til Opgivelser for enkelte Aar. Kun i Forbigaaende skal det bemærkes, at der saa godt som over alt er en meget betydelig Nedgang i Antallet af Tjenestekarle (paa fuld Løn) og Tjenestedrenge (paa halv Løn) i Løbet af det omhandlede halve Aarhundrede. Aarsagen hertil kan have været en Nedgang i Folkemængden, men den behøver ikke at have været det, i alt Fald ikke i en tilsvarende Grad; thi sikkert er det, at Bønderkarlene i store Mængder søgte til Kjøbstæderne¹⁾; hertil kommer saa, at Agerbrugets Forværrelse kan have nødt Bønderne til at holde færre Arbejdere. Til Gjengjæld have de tilbageblivende formaaet at tiltvinge sig bedre Vilkaar; paa denne Maade vil den hidtil uforklarede Stigning af Arbejdslønnen i Landdistrikterne kunne bringes

¹⁾ Jvfr. om Indvandringen til disse mine Bemærkninger i Hist. Tidsskr. 6. R. II, 215 f. Mærkes kan dog ogsaa Udvandringen fra Dele af Landet. Paafaldende er saaledes den Mængde fattige, der i Hovedskatregistret af 1660 for Magleby Sogn paa Langeland angives at være dragne til Tyskland som Tiggere.

i Samklang med de vitterlig økonomisk slettere Forhold for Husbønderne¹⁾.

Men, som sagt, vi holde os til de bosiddende Klasser, Bomændene, som man kaldte dem, taget i vid Forstand ned til Gaardsæder og Bolsbesiddere. Disse Klasser falde i de to store Hovedgrupper, jordegne Bønder og Fæstebønder (de sidste betegnede med forskellige Navne), og denne Deling er opretholdt i den følgende Undersøgelse. Skattelisternes tredje Særgruppe, Ugedagsbønderne 3: Ugedagsbønderne til de kongelige Gaarde, er derimod ikke opført for sig i de følgende Beregninger og Sammenstillinger, da deres Tal ikke frembyder særlig interessante Variationer; de ere indordnede henholdsvis under Selvejere og Fæstebønder, naturligvis flest under de sidste. Derimod er hver af de to Hovedgrupper delt i hele Gaarde paa den ene Side og halve Gaarde med mindre Jordbrug paa den anden Side af Aarsager, som senere ville fremgaa.

De Tal, som ere angivne i de følgende Tabeller for de forskellige Len, falde som oftest ikke sammen med Opgjørelserne i Lenenes Skattelister. Aarsagerne hertil ere allerede berørte ovfr. S. 474 i Indledningen til første Afsnit; men her skal dog dvæles noget nærmere ved den vigtigste af disse Aarsager, de saakaldte Afkortninger, der følge efter de fleste Opgjørelser. Selve Skattelisterne vare nemlig i Reglen holdte meget konservativt for de bosiddende Klassers Vedkommende, man skrev ofte i Aarevis af efter en tidligere Liste eller maaske for Krongodsets Vedkommende efter Jordebøgerne. I Afkort-

¹⁾ Jvfr. Falbe-Hansen, Forandringerne i Priserne paa Danmarks væsentligste Frembringelser S. 78 ff. og Brickas Bemærkninger herom i Hist. Tidsskr. 5. R. II, 407.

ningerne gjorde man saa Regnskab for de Forandringer, der havde Indflydelse paa Skattesummen, nemlig dels fuldstændige Fritagelser for Afgiften, dels Nedsættelser i den. Disse Fritagelser eller Nedsættelser beroede paa Forandringer enten i Bondens økonomiske Forhold eller i hans Retsstilling. I den Bearbejdelse af Materialet, som herefter følger, er der ikke taget noget Hensyn til de ved Afkortningerne angivne Forandringer i Bøndernes økonomiske Forhold. Saadanne Forandringer viste sig deri, at Gaardene som øde eller forarmede kom til at betale enten slet intet eller mindre end hidtil. Det har vel sin store Interesse at se, i hvilken Grad de øde og forarmede Gaardes Antal tog til i Løbet af Aarhundredet, og særlig, hvor overvældende dette var Tilfældet efter den ulykkelige Krig 1643—45, men det har ligget udenfor denne Undersøgelses egentlige Formaal at forfølge dette Spørgsmaal nærmere¹⁾. Thi her er ikke blot Tale om en Bevægelse, der er sikker og konstant, idet Gaarde, der vare øde det ene Aar, kunde være besatte det næste; men endnu vigtigere er det, at Begrebet øde, som allerede ovfr. S. 492 berørt, ikke altid betyder ubesat, men til sine Tider blot meget forarmet, og at man overhovedet ikke — i alt Fald ikke uden en overordentlig i det enkelte gaaende Paapasselighed — kan skille øde og forarmede Gaarde fra hverandre, idet de gaa sammen i Afkortningsregistrene. Øde Gaarde ere altsaa i det følgende medregnede, naar de findes i Hovedlisterne.

¹⁾ Rent eksempelvis skal her anføres nogle Tal paa øde og forarmede Gaarde, der afkortes i Skattemandtallene fra forskjellige Len 1651, nemlig: Kristiansstad: 369, Froste: 282, Landskrone: 732, Antvorskov og Sæbygaard: 330, Dragsholm: 128, Holbæk: 91, Kalundborg: 82, Korsør: 116, Kronborg: 58, Tryggevalde: 28, Halsted: 147, Nykjøbing: 568. Møn viser derimod kun 7.

Heller ikke er der taget Hensyn til alle de Forandringer, der vare en Følge af Retsstillingen, nemlig ikke til dem, der fulgte af, at enkelte Bøndergaarde bleve skattefrie, fordi de bleve henlagte til Officersgaarde, eller deraf at andre kom til at betale halv Skat, fordi de fra almindelige Fæstere bleve Kronens Ugedagstjenere. Derimod ere alle de Jordbrug fradragne, der vare blevne skattefrie, fordi de gik ud af de skattepligtiges Rækker ved at blive Adels Ugedagstjenere.

Resultaterne af Undersøgelsen ere nu fremstillede i Bilagenes Tab. XVIII—XXVIII. Tab. XVIII—XXV vise Forholdene i alle Lenene for hver af Provinserne indtil Lille Bælt; de ere indrettede saaledes, at man kan se de skattepligtige jordegne Bønders og Fæstebønders Antal i det ældste bevarede Skattemandtal og i det fra 1651; hver af de to Hovedrubriker er delt i to Underrubriker, hele Gaarde og halve Gaarde med mindre Jordbrug; tilsidst ere Rubrikerne samlede til én Sum. Ved hvert Len betegner et \pm eller et \div Tilvæksten eller Formindskelsen i Antal. Tab. XXVI sammenstiller de indvundne Resultater provinsvis og sluttelig for hele Østdanmark indtil Lille Bælt. Tab. XXVII er en Procenttabel, der har til Formaal yderligere at illustrere den Bevægelse, som de tidligere Tabeller have vist i positive Tal. Endelig behandler Tab. XXVIII de jordegne Bønder i Nørrejylland¹⁾.

¹⁾ Hvad det samlede Antal skattepligtige Bønder angaar, beløb det sig for Provinserne Ø. for Lille Bælt 1651 til c. 33500. For Jylland, hvor de enkelte Lens Mandtal, som ovenfor omtalt, ikke give sikre Resultater, findes i Kgl. Bibl., Ny kgl. Saml., Fol., 634, en stiftsvis ordnet Opgjørelse, kaldet: Summarum over hele og halve jordegne og Fæste og Ugedagsgaarde i Jylland, som efter en Bemærkning i Randen „blev udskrevet af Mogens Høg i Frederiksodde 4. Juni 1657“. Herefter fandtes der ialt:

De fremstillede Tabeller godtgjøre for Østdanmarks Vedkommende med afgjørende Sikkerhed, at der i Løbet af den første Halvdel af det 17de Aarhundrede har fundet en meget betydelig Nedgang Sted i de skattepligtige Bønders Antal, og det saa vel for Fæstebønderne som for de jordegne Bønder, om end procentvis størst for den sidste i Tal dog forholdsvis ringe Klasse.

For de jordegne Bønders Vedkommende var Nedgangen procentvis størst paa Sjælland (32 p. C.), men da deres Antal i de fleste Len allerede ved Aar 1600 var overordentlig ringe, indskrænker Formindsnelsen sig i Virkeligheden til 70 Bøndergaarde. Det fortjener at bemærkes, at den aldeles overvejende Part heraf falder paa Tryggevælde Len med en Nedgang fra 120 til 67. Kun i to andre Len, Dragsholm og Vordingborg, spillede de jordegne Bønder nogen nævneværdig Rolle, men her

1187½ hele jordegne Gaarde, 219½ halve saadanne, 11754 hele Fæstegaarde og 3971 halve saadanne (kgl. Ugedags medregnede). ialt 17132 Gaarde. Da Opgjørelserne uden Tvivl forudsætte adskillige Sammenlægninger af halve Gaarde til hele, kan man rolig forhøje Tallet til mindst 18500. Paa den Maade skulde der i hele Kongeriget 1651—57 findes c. 52000 skattepligtige Bønder. Lægges man hertil c. 14000 skattefrie Ugedagsbønder, faa vi Tallet 66000. Dette er 9600 for lille i Forhold til de ovenfor beregnede Jordbrug. Forskjellen maa vistnok dels bero paa Sammenlægningerne i Opgjørelserne, dels og især paa, at vi til Jordbrugene have medregnet en Del af dem, der i Skattemønstrene gaa ind under Kategorien Husmænd og derfor ikke ere medtagne i vore Opgjørelser af dem. — Bag efter den nævnte Opgjørelse for Jylland findes en anden for hele Danmark med Overskrift: Gaarde halve og hele over alt Danmark, som efter Mandtallene give Skat. Derefter fandtes der kun 3323⅓ hele og 591 halve jordegne, 31057⅓ hele og 627 halve Fæstebønder (incl. kgl. Ugedags), ialt kun 35598⅔. Men der behøves blot et Blik paa disse Tal for at se, i hvilken Grad her er lagt sammen til hele Gaarde.

var kun en ringe Nedgang. Det falder i Øjnene, at i disse Len var Kronen den største Lodsejer, i Trygvælde Len derimod Adelen. Efter Sjælland følger Fyn med den næststørste Nedgang. Imellem de fynske Len er Nedgangen igjen størst i Odensegaard Len. Tilsyneladende er her det omvendte Tilfældet af i Sjælland, thi i Odensegaard Len havde Kronen sin Støtte. Men ser man nærmere paa de enkelte Herreder, hvoraf Lenet bestod, viser det sig, at i Odense Herred, af hvilket Kronen ejede den allervæsentligste Part, var der kun en ringe Nedgang (fra 17 til 15), medens den største Nedgang (fra 51—23) faldt paa et Herred, hvor Adelen Besiddelser vare de største, nemlig Skam Herred (med Agernæs Birk). Næst efter Odensegaard Len vare de jordegne Bønder gaaede mest tilbage i Nyborg Len, hvor Adelen fuldstændig havde Overmagten. Paa Langeland, hvor Kronen var den største Besidder, var Tilbagegangen kun ringe. I Rugaard Len var der mærkelig nok slet ingen Forandring indtraadt i de jordegne Bønders Antal.

Med Hensyn til Skaane skulle vi blot bemærke, at medens de jordegne Bønder havde formaaet at hævde sig i Gønge Herred i Kristiansstad Len, skjønt Adelen havde et dog ringe Flertal af Jordbrug der, vare de indenfor Helsingborg Len gaaede mindst tilbage i Bjerger Herred (fra 162 til 158), hvor Kronen var den mægtigste, men mest i Luggude Herred (fra 188 til 111), hvor omvendt Adelen var den største Jordbesidder. Paa Laaland var Forandringen meget ringe, paa Falster vare de jordegne Bønder allerede ved Aarhundredets Begyndelse saa faa (2), at der næsten intet var at tage af, men i de to andre Provinser, som væsentlig tilhørte Kronen, nemlig Bleking og Bornholm, var der snarest en Fremgang.

Det tør saaledes fastslaas, at i Østdanmark var de jordegne Bønders numeriske Tilbagegang størst i de Egne, hvor de fleste Jordbrug tilhørte Adelen.

For Jyllands Vedkommende stillede Forholdet med de jordegne Bønder sig i det hele og store anderledes end paa Øerne og i de skaanske Sundprovinser. Om Resultatet end for hele Provinsen var en Nedgang, saa var denne dog næsten forsvindende ringe. I adskillige Len som Aalborg, Bøvlings, Hald, Silkeborg, Skanderborg, maaske ogsaa Lundenæs, var der endog Fremgang; kun i Kalø, Kolding og Skivehus Len var Tilbagegangen af større Betydning.

Vi vende os nu til de skattepligtige Fæstebønder og bemærke her strax, at Tilbagegangen er meget ringe i de Provinser, hvor Adelen Fæstebønder helt igjennem vare de afgjort færreste, saaledes paa Bornholm og Samsø; i Bleking og paa Falster var der endog en Fremgang. Derimod ses en stærk Tilbagegang i Skaane og paa Laaland og Fyn. Paa Fyn har det sin Interesse, at Tilbagegangen er meget lille i Odensegaard Len, størst i Nyborg Len. Særlig oplysende ere dog Forholdene indenfor Sjællands Omraade. Det viser sig nemlig her, at i de Len, hvor Adelen ejede de færreste eller næsten slet ingen Fæstegaarde, var der Tilvæxt for de skattepligtige Fæstere (saaledes i Frederiksborg, Kronborg og Sorø Len) eller i alt Fald næsten ingen Tilbagegang (saaledes i Kjøbenhavns og Møns Len); derimod faldt Tilbagegangen overvejende paa Korsør og især paa Tryggevælde Len, Adelen faste Sæder paa Øen¹⁾).

¹⁾ I Holbæk Len er Forholdet, som det ses af Tabellen, ikke sikkert.

Altsaa for Fæstebøndernes Vedkommende har Forholdet stillet sig paa lignende Maade som for de jordegne Bønders. Ogsaa for dem har Ejendomsfordelingens Uensartethed i de forskjellige Egne været afgjørende. Jo flere adelige Fæstebønder, des større Tilbagegang i Antallet af de til Kronen skattepligtige. Men Forskjellen paa de to Klassers Bevægelse er jo den, at medens i alt Fald den allerstørste Del af Selvejerne ved at gaa bort som saadanne i det mindste foreløbig gik over i de skattepligtige Fæsteres Klasse, forsvandt de tabte Fæstebønder ganske som skattepligtige.

Der er endnu et andet Forhold, som Tabellerne belære os om, og som en Betragtning af Skattemandtallene for Jylland med Sikkerhed viser ogsaa fandt Sted i denne Provins, det er et Fald i Bøndergaardenes Skatteævne. I stor Maalestok daler Tallet paa hele Gaarde, medens Antallet af halve Gaarde stiger. En nærmere Undersøgelse af Sagen viser, at her i de allerfleste Tilfælde ikke er Tale om nogen Deling af Gaardene, men at simpelthen Værdien af mange af dem paa Grund af Landbrugets Tilbagegang synker saaledes, at de ikke kunne bære fuld Skat, men enten strax af den skatte-lignende Lensmand og hans Foged taxeres til kun at kunne svare en Afgift som en halv Gaard eller ved Tingsvidner bevises at være i en saadan mindre god Tilstand. Erindrer man nu tillige den Rolle, øde og forarmede Gaarde spillede, uden at det kan ses af Tabellerne, vil man have et stærkt Indtryk af Landets økonomiske Tilbagegang.

Vi ville imidlertid ikke forfølge dette Spørgsmaal nøjere, men vende tilbage til det, som er Kjærnepunktet for hele denne Undersøgelse, Landboforholdenes politiske

og sociale Side, og her betragte det Hovedspørgsmaal, der paatrænger sig overfor de Resultater, som vi ere naaede til i dette Afsnit, nemlig Aarsagerne til dem.

IV. Aarsagerne til Nedgangen i Antallet af de jordegne Bønder og de skattepligtige Fæstebønder i Løbet af den første Halvdel af det 17de Aarhundrede.

Man kan ligesom ved Afkortningerne i Skattemandtallene dele Aarsagerne til Bevægelsen indenfor de skattepligtige Bønders Tal i de økonomiske og de retslige.

En ren økonomisk Rolle spillede den stadig større Tilvæxt af øde Gaarde saavel for de jordegne som for Fæstebøndernes Vedkommende. Dog maa det erindres, at den største Del af de øde Jordbrug vedblev nominelt at optræde i Skattemandtallene og derfor ikke kan have betydet saa overordentlig meget for det Resultat, som vi ere komne til. Imidlertid medførte øde Gaarde ikke sjeldent dels en Nedlægning af dem under Hovedgaardsjorden dels en Sammenlægning af dem med andre. Nedlægningen skulle vi strax komme tilbage til ved Betragtningen af de retslige Forandringer. Hvad Sammenlægningen angaar, kunde den uden Tvivl ogsaa finde Sted, uden at Gaardene behøvede at være øde. I Beskrivelsen fra 1657 over Ramløse Sogn i Holbo Herred hedder det, at 3 halve Gaarde „ere henbyttede og skiftede til andre og opføres derfor ikke“; i Beskrivelsen fra samme Aar over Søndersted S. i Merløse H. siges, at en af Kronens Gaarde er sanket til Hobe af 3. Om Byen

Aagerup i Burlev S. i Bare H. hedder det 1657, at der tilforn var 16 Gaarde, som nu ere gjorte til 8. Hyppigst ere vist dog Gaardene først blevne øde, førend de bleve sammenlagte med andre. Ogsaa herom give Sognebeskrivelserne Oplysning. I Gyrstinge S. i Alsted H. siges 1651 2 øde Gaarde at være fæstede under andre, i Tommerup S. i Arts H. omtales 1651 9 øde Gaarde som fordelte mellem andre, ligeledes vare i Uvelse S. i Lyng H. 1657 3 øde Gaarde lagte under 5 andre. Sandsynligvis have de 8 Gaarde i Bringstrup S. i Alsted H., om hvilke det hedder 1657, at de ere helt afbrudte og lagte til de andre, ogsaa først været øde, og det samme gjælder vel om Forholdene i Vindinge S. i Tune H., naar det i Præstens Indberetning fra 1657 udtales: 4 Husmænd bo paa Pladser, som tilforn have været Gaarde, de gjøre Hoveri til deres Herskab, give Kongen Skat og have dog ikke den Jord i Brug, som laa til Pladsen; Jorden er lagt til de andre Gaarde i Byen.

Det maa imidlertid erindres, at have de øde Gaarde og Sammenlægningen formindsket Antallet af Bøndergaarde, saa er denne Tilbagegang i ikke ringe Grad bleven opvejet ved Udstykningen. For Selvejernes Vedkommende havde ganske vist allerede en Ordinans af Frederik I, der senere var bleven slaaet fast baade ved Domme og ved Christian III's Recesser, modvirket dette ved at bestemme, at kun „én Arving og ikke flere“ maatte besidde et Bondegods¹⁾, men for Fæstebøndernes

¹⁾ Rosenvinge, Gamle Danske Domme II, 13. 85 f. Secher, Forordninger I, 32. Bestemmelsen var dog næppe strax traadt ud i Livet med bindende Kraft for alle Tilfælde. Af en Rettertingsdom af 1558 ses saaledes, at en Bondegaard, som det synes, medens Frands Brokkenhus var Lensmand paa Nyborg

Vedkommende var Udstykningen meget hyppig. Vi ville strax nedenfor belyse det ved enkelte Tilfælde; her skal kun bemærkes, at den Stigning i Tiendegivernes Antal, som for mange Sognes Vedkommende kan paavises ved en Sammenligning mellem Landebøgerne af c. 1570 og Sognebeskrivelserne af 1651, sikkert væsentlig maa forklares paa denne Maade. Rosenvinge har endog i Udstykningen troet at finde en Hovedgrund til Bondestandens økonomiske Tilbagegang i det 16de Aarhundrede ¹⁾.

Alle disse Forhold tagne i Betragtning, tør man vistnok rolig gaa ud fra, at de økonomiske Aarsager ikke paa nogen Maade tilstrækkelig kunne forklare den store Tilbagegang i Antallet af de skattepligtige Bønder. Men en særdeles vigtig Støtte for denne Paastand er ogsaa den Maade, hvorpaa, som vist i foregaaende Afsnit, Tilbagegangen grupperer sig topografisk. Var den væsentlig foraarsaget ved økonomiske Forhold, vilde den ganske sikkert ikke i den Grad have rettet sig efter Ejendomsfordelingen. Det bliver altsaa de retslige Forandringer, som vi hovedsagelig maa vende os til.

Hvad de jordegne Bønder angaar, vare de retslige Aarsager til Formindskelsen i Antallet paa dem væsentlig de samme som i det 16de Aarhundrede. Under Christian IV som under Christian III og Frederik II bleve jordegne Bønder Fæstere under Kronen enten ved umiddelbar Overdragelse af Ejendomsret til denne eller ved, at

(siden 1542), var skilt i 2 Parter, saa at „hver havde sin Jord og hver sin Ovn og Arne og hver sine Lader og andre Huse og hver især gav sin Redsel til Kongen“ (Rosenvinge, anf. Skr. II, 195). Jvfr. ogsaa Rasmussen, Gisselfeld S. 132.

¹⁾ Rosenvinge, anf. Skr. II, XXI f.

Ejendomsretten forbrødes; Fæstere under Adelen bleve de ved en Overdragelse af Ejendomsretten, foran hvilken der i de fleste Tilfælde var gaaet en Handel mellem Kronen og Adelsmanden, et Salg eller Mageskifte, hvorved den sidstnævnte Part havde faaet Kronens Ret og Herlighed over Bondegaarden med Tilladelse til at udkjøre Ejendomsretten efter Bondens i Forvejen givne Samtykke. Idet vi henvise til Kolderup-Rosenvinges Undersøgelse af disse Forhold¹⁾, undlade vi at gaa nærmere ind paa Detailler. Kun et Par Bemærkninger skulle gjøres. Naar det i det foregaaende Afsnit er paavist, at de jordegne Bønders Tal i det 17de Aarhundrede steg i forskellige Len i Jylland, var dette ogsaa en Fortsættelse af hvad der var sket i mer end Halvdelen af det foregaaende Aarhundrede. Som en Reaktion imod den store Nedmejning af Selvejergaarde, der var kommen som Straf for Deltagelsen i Skipper Klements Oprør, var paa adskillige Steder fulgt et Gjenkjøb af Ejendomsretten fra Bøndernes Side²⁾. Dette Gjenkjøb udslettede naturligvis langt fra Følgerne af Kongemagtens Hævn, men var dog ikke standset med de nærmeste Generationer efter Grevefejden. Var Kronen saaledes vedblivende i Jylland tilbøjelig til engang imellem at give Slip paa sin Ejendomsret, saa synes den heller ikke i det 17de Aarhundrede at have været fuldt saa ivrig til at erhverve den fra Selvejerne, som den i alt Fald til visse Tider var det i det 16de Aarhundrede. Der har nemlig vistnok i dette Aarhundrede været mindst en Periode for-

¹⁾ Juridisk Tidsskrift XVIII, 193 ff.

²⁾ Jurid. Tidsskr. XVIII, 246 f. Erslev og Møllerup, Danske Kancelliregistranter 1535—1550 S. 219. 248 ff. Brücka, Kancelliets Brevbøger 1551—55 S. 163; 1556—60 S. 345.

uden den ved Grevefejdens Ophør, i hvilken Kronen har sat Kraft ind paa at udvide sit Ejendomsraade paa de jordegne Bønders Bekostning. Efterat Frederik II allerede 1578 havde befuldmægtiget Lensmanden paa Trane-kjær til at tilforhandle Kronen Bønderrettighed i en Del jordegne Bønders Gods paa Langeland, udgik der i April 1580 Breve til Lensmændene paa Koldinghus og paa Varberg, som vare omtrent enslydende, og som gik ud paa, at da en Del jordegne Bønder der i Lenene klagede over at være satte for højt for Kroneskyld, hvilket havde bevirket, at mange Gaarde laa øde, skulde de foreholde dem, at dersom de vilde afstaa deres Bønderejendom og lade sig indskrive i Jordebogen for ufri Bønder, skulde deres Landgilde blive nedsat¹⁾. En lignende almindelig Bestræbelse spores ikke under Christian IV eller Fredrik III. Tvertimod tyder det Faktum, at de jordegne Bønder væsentlig gik over til at blive Fæstere i de Egne, hvor Adelen havde de fleste Jordbrug, paa, at det var forholdsvis faa jordegne Bønder, der bleve Kronens Fæstere. Men naar Kronen saaledes gennemgaaende har foretrukket at bevare de jordegne Bønder fremfor at gjøre dem til sine Fæstere, saa har Grunden hertil næppe været et Ønske om at bevare en Selvejrbondestand, men den rent fiskale, at de jordegne Bønder betalte dobbelt mod Fæsterne ved de almindelige Landskatter. Ganske vist havde dette allerede været Tilfældet i Christian III's og Frederik II's Dage²⁾, men jo mere disse Landskatter bleve en af de

¹⁾ Jurid. Tidsskr. XVIII, 238 f. Secher, Forordninger II, 157.

²⁾ Christensen har vistnok Ret (Agrarhistoriske Studier I, 289) i overfor Allen at fastholde, at Selvejerne ikke betalte dobbelt for Christian III's Tid.

vigtigste faste Indtægtskilder for Statskassen ved at blive aarlige fra 1620 og stadig stige i Beløb, og jo mere paa den anden Side Landgilden formindskedes ved de slette Tider, der fremkaldte stadig større Restancer, des mindre kunde Kronen ønske at tilforhandle sig Bøndernes Ejendom. Noget andet var, at Kongemagten ikke var stærk nok til at modsætte sig Adelsens Ønsker om at erhverve jordegne Bønders Gaarde; dog var den paa denne Maade fremkomne Nedgang næppe saa stor som i Frederik II's Dage, der ikke med Urette har Ord for de store Mage-skifters Tid, og et saa kolossalt Exempel paa Afstaaelsen af Herlighed over de jordegne Bønder med Ret til at udkjøbe dem som det, der fandt Sted 1573, da Erik Rosenkrands ved Magelæg erhvervede den omtalte Ret og Tilladelse overfor alle de jordegne Bønder paa Taasinge i et Antal af omtr. 160, kan den følgende Tid næppe opvise¹⁾.

Interessantere Sider frembyder imidlertid en Undersøgelse af de Veje, ad hvilke de skattepligtige Fæstebønder kunde forsvinde igjennem retslige Forandringer i deres eller deres Jordbrugs Forhold. Dette Spørgsmaal hænger nøje sammen med følgende andre: i hvilken Udstrækning fandt der Nedlægning Sted af Bøndergaarde under Hovedgaardene, de være kongelige eller adelige, og i hvilket Omfang gik de adelige Fæstebønder over til at blive adelige Ugedagsbønder?

Det er igjennem en Række nyere Undersøgelser slaaet fast, at Dannelsen af større Hovedgaarde med et umiddelbart under disse drevet Jordtilliggende af Marker

¹⁾ Hist. Tidsskr. 5. R. VI, 143. I Følge Skattemandtallene fandtes der paa Taasinge 1655 kun 26 jordegne Bønder.

og Enge, der i en betydelig Grad oversteg de største Bøndergaardes Areal, i hele Nordeuropa først begynder med Slutningen af Middelalderen og tager Overhaand i det 16de og 17de Aarhundrede, i det hele først skriver sig fra den Tid, da, som det for nylig træffende er blevet sagt, Ridderen blev til Landmand, Krigerstanden til Landaristokrati¹⁾. Samtidig med at Adelen i langt højere Grad end tidligere afgjærdede sig som en kasteagtig Stand overfor Bondestanden, skærpedes Modsætningen mellem Herregaard og Bondegaard. Jorderne til de i Forvejen bestaaende Hovedgaarde udvidedes i en hidtil ukjendt Maalestok baade ved Opdyrkning af raa Jord og ved Tilegnelse af Bønderjord, medens nye Herregaarde og især nye Ladegaarde rejste sig paa lignende Maade. Med Hensyn til Tilegnelsen af Bønderjord i større Maalestok synes de engelske Herregaardsbesiddere at være gaaede i Spidsen allerede i Løbet af det 15de Aarhundrede²⁾. I Nordtyskland tog Udviklingen Fart efter de store Bondekrige paa Reformationens Tid, dog kun for saa vidt som en Følge af disse, som Hadet mod og Modsætningsforholdet til Bønderne var forøget ved disse. Rent direkte var det de socialpolitiske og økonomiske Forhold, der gjorde Udslaget, hvilket ogsaa viser sig derved, at det især var i det nordlige og nordøstlige Tysk-

¹⁾ G. v. Below i Artiklen Adel i Handwörterbuch der Staatswissenschaften I, Jena 1889, S. 45. Jvfr. Fr. Grossmann, Über die gutsherrlich-bäuerlichen Rechtsverhältnisse in der Mark Brandenburg (i Schmollers Staats- u. socialwissenschaftliche Forschungen Bd. 9. H. 4) S. 16 f.

²⁾ Nasse, Über die mittelalterliche Feldgemeinschaft und die Einhegungen des 16. Jahrh. in England S. 55 ff. Om isolerede ældre Tilfælde i Polen og Nordtyskland se Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte IX (Zeitschrift für Rechtsgeschichte XXII), 118 f. 122.

land, at Herregaardene voxede paa Bønderjordens Bekostning, medens en saadan Udvikling mindre gjorde sig gjældende i Bondekrigenes Arnesteder i Sydtyskland¹⁾. I Pommern, Meklenburg og Mark Brandenburg fik hurtig Bøndergaardenes Nedlæggelse, „das Legen der Bauern“, som den kaldtes, en stor Udstrækning og en stor økonomisk og social Betydning; de store Godser dannede sig med tidligere uhørte Krav til Fæstebøndernes Arbejde og med Formindskelse af de fyrstelige Kassers Skatteindtægter. Hvad der skete, fremkaldte Protester, først fra Stædernes Side, senere, da disse selv tog deres Part af Bøndergodset, fra Fyrsternes Side, men ingen Protester formaaede at standse Udviklingen²⁾. Ogsaa til Holsten kom naturligvis det nye System; herfra forplantede Bevægelsen sig til Sønderjylland, og i begge Hertugdømmer blev den snart en Hovedside af de store Godsejeres Virksomhed³⁾.

I Danmark havde der allerede i ældre Tider fundet enkelte Nedlæggelser Sted af Bøndergaarde⁴⁾, men i større Maalestok kom dette Forhold dog først til at spille en Rolle i det 16de Aarhundrede, uden Tvivl i høj Grad under Paavirkning fra Tyskland. Nedlæggelserne gik jævnsides med Opbygningen af nye, større og mere slotsagtige Hovedbygninger og forbandtes vistnok tillige med

¹⁾ Jvfr. Bezold, Geschichte der deutschen Reformation (i Oncken's Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen) S. 510.

²⁾ Fuchs, Der Untergang des Bauernstandes und das Aufkommen der Gutsherrschaften. Nach archivalischen Quellen aus Neu-Vorpommern und Rügen S. 68 ff. Zeitschrift f. Rechtsgeschichte X, 384 ff. XI, 29 ff. Grossmann, anf. Skr. S. 27 f.

³⁾ Georg Hanssen, Agrarhistorische Abhandlungen I, 394 f. Ipsen, Die alten Landtage der Herzogthümer Schleswig-Holstein S. 100. P. Lauridsen, Sønderjydske Aarbøger 1889 I, 169 ff.

⁴⁾ Steenstrup, Studier over Kg. Valdemars Jordebog S. 90. Rosenvinge, Gamle danske Domme II, 317.

den dog noget tidligere begyndte vigtige agrariske Forandring, hvorved Hovedgaardenes Jorder udskiftedes som Enemærker fra den i Fællesskab drevne Bymark ¹⁾). Vi ville nu i det følgende søge at fremhæve Hovedtrækkene ved Nedlægningsbevægelsen; dog bliver det ikke nogen samlet Udsigt over hele Landet, vi holde os væsentlig til Sjælland og hidsætte kun enkelte Exempler fra de andre Provinser til yderligere Belysning af Spørgsmaalet.

Det skal nu først bemærkes, at det langtfra alene var Adelen, der drog Fordel af Tidens nye Faktor. Ligesom i Pommern se vi ogsaa i Danmark Kjøbstæderne inddrage Bøndergods i Bymarken. Saaledes fik Ringkjøbing 1551 Kongens Tilladelse til at afbryde 2 af Kronens Gaarde i Velling Sogn ²⁾) og Nakskov 1556 en lignende Tilladelse med Hensyn til Kronens og Kirkens Gaarde i Krogsbølle By ³⁾). Men en meget større Rolle spillede dog Kronens Tilegnelse af Bøndergods. Det er i det foregaaende set, at Kronens Ladegaarde gennem-

¹⁾ Christensen, Agrarhistoriske Studier I, 27. Under Gisselfeld benævnedes 1541 Hovedgaardens oprindelige Tilliggende og Valgestrups Gaards Jorder som „Enemærker“, men de senere under Hovedgaarden inddragne Jordlodder bleve først samlede langt hen i det 17de Aarhundrede (Rasmussen, Gisselfeld S. 144). At Fæstegaarde ogsaa kunde være udsondrede af Fællesskabet og ligge i Hovedgaardsejerens Enemærker, fremgaar bl. a. af et Kongebrev af 1541 om Stenalt i Jylland (Erslev og Møllerup. Danske Kancelliregistr. 1535—50 S. 196 f.); jvfr. om lignende Forhold i Sønderjylland Sønderjydske Aarbøger 1889 I, 171. I Sognebeskrivelsen af 1657 over Bavelse S. paa Sjælland, hedder det, at „Herregaarden (Bavelse) ligger som udi Byen“, hvilket vel maa forstås paa den Maade, at dens Jorder ikke vare udskiftede. Langt tidligere havde derimod opdyrket Jord udenfor Bymarken ofte tilhørt Hovedgaarden (Steenstrup, Studier over Kg. Valdemars Jordebog S. 91).

²⁾ Bricka, Kancelliets Brevbøger 1551—55 S. 77.

³⁾ Bricka, Kancelliets Brevbøger 1556—60 S. 41.

gaaende havde en langt større Udsæd og derfor ogsaa et større Areal end de adelige Hovedgaarde¹⁾, og Sandsynligheden taler for, at i alt Fald en ikke ringe Del deraf er indvunden paa Bønderjords Bekostning. Vi skulle nævne nogle sikre Exempler derpaa fra Sjælland. I Skattemandtallet fra Kronborg Len 1613 hedder det om Tikjøb S., at en Gaard er afbrudt og Ejendommen lagt til Kongens Enemærke Egebæksvang, hvis Avl indhøstes til Kronborg Slot, og om Esbønderup S., at 3 Gaarde ere afbrudte og Ejendommen lagt til Esrom, „hvor Kongens Stod gaa“. I samme Kilde for Frederiksborg Len 1651 hedder det, at 7 Gaarde ere ganske øde og indelukkede i Vangene ved Slottet. Ved Kjøbenhavn nedlagdes omtrent 1620 den af 8 Gaarde bestaaende Landsby Solbjerg, og dens Jorder henlagdes under den store nye Ladegaard²⁾. Vel omtrent samtidig blev en By Islev i Rødovre S., bestaaende af 7 Gaarde, nedlagt til Kongens Enghave ved Kjøbenhavn³⁾. I Baarse H. bleve Beldringe Bys Bøndergaarde, som Christian IV 1621 havde tilmageskiftet sig af Jakob Beck til Gladsaxe⁴⁾, to Aar efter sammen med Præstegaarden og Degnestavnen lagte under den ny oprettede Beldringe Avlsgaard⁵⁾. 1643 bleve 9 Gaarde og 9 Huse i Slaglille S. (Alsted H.) ned-

1) Forskjellen i Driftens Intensitet kan naturligvis med Hensyn til Udsædens Størrelse have spillet nogen Rolle, men ikke en afgjørende.

2) Nielsen, Kbhvns Hist. og Beskriv. IV, 396 f. Bricka og Fridericia, Christian IV's egh. Breve I, 175. Christensen, Agrarhistoriske Studier I, Aktst. S. XXIX. Gjellerup, Jens Dinesen Jersin S. 160 f.

3) Sognebeskrivelse fra 1657.

4) Erslev, Danmark-Norges Len og Lensmænd S. 54.

5) Christensen, anf. Skr. I, Aktst. S. XLII. Danske Mag. 3. R. IV, 247. Sognebeskrivelse fra 1651.

lagte og afbrudte til Sorø Klosters Ladegaard¹⁾. I Krummerup S. (Flakkebjerg H.) dannedes, ogsaa under Christian IV, Ladegaarden Lystager af Landsbyen Ormagers Gaarde²⁾. — Af lignende Foretagender udenfor Sjælland skulle vi blot nævne Oprettelsen af Sæby Ladegaard i Rønneberg H. i Skaane, fordi der her viser sig et Exempel paa, at Bønderne have gjort Modstand mod Nedlæggelsen af deres Gaarde. Christian IV havde bestemt, at Landskrone Slots Ladegaard skulde nedlægges og besættes med Bønder³⁾; derimod skulde der i det nærliggende Sæby S. oprettes en ny Ladegaard for Lenet. I Skattemandtallet for Landskrone Len 1651 hedder det nu, at skjønt Kongen havde bevilget, at Byen skulde lægges under Ladegaardens Brug, fandtes der endnu 5 Gaarde, 1 Fæste og 1 Bol besatte af Bønder, som ikke havde villet flytte derfra; dog synes Bøndernes Modstand at være bleven brudt i Løbet af de næste Aar, thi i Sognebeskrivelsen fra 1657 siges, at den nye Ladegaard har taget 10 Gaarde i Brug⁴⁾.

Det vil saaledes ses, at Ansvarret for det nye System og for den Skade, der derved tilføjedes Bondestanden som saadan, ikke udelukkende kan lægges paa Adelen. Særlig har Christian IV i sine til Dels mislykkede Be-

¹⁾ Christensen, anf. Skr. I, Aktst. S. XXXIX. Sognebeskrivelse fra 1657.

²⁾ Christensen, anf. Skr. I, Aktst. S. XXXVII.

³⁾ Brev fra Lensmanden Knud Ulfeldt af Novbr. 1651 (Skaanske Indlæg).

⁴⁾ Jeg har ikke bemærket noget Tilfælde, hvoraf det ses, at Kronen søgte Bøndernes Samtykke ved Inddragelser til Fordel for den selv; derimod blev uden Tvivl altid Indfæstningen erstattet (se et Brev af 23. Oktbr. 1641 til Lensmanden Niels Krabbe om Nedlæggelse af nogle til Kronen mageskiftede Gaarde under Halmstad Ladegaard; Skaanske Tegn.).

stræbelser for Udvidelsen af Krongaardenes Drift hensynsløst ryddet Bøndergaarde af Vejen, hvor det passede i hans Planer¹⁾, og de enkelte Tilfælde, hvor Kronens Gaarde eller Ladegaarde nedlagdes eller besattes af Bønder, veje ikke stort op herimod²⁾. Men selvfølgelig blev det dog Adelen med dens langt talrigere Hovedgaarde og Avlsgaarde, der tog Broderparten, og for dens Vedkommende kan ogsaa hele Forholdet bedre belyses.

Tilegnelsen af Bondejord kunde ske paa to Maader, enten ved at der toges Jord fra Gaarde, som vedbleve at bestaa, men i forringet Tilstand, eller ved at Gaardene helt afbrødes. Paa den første Maade har f. Ex. Peder Oxen sig ad, idet han til Fordel for Gisselfeld Hovedgaard inddrog en Del Jorder fra Gaardene i Sotorup By og fordelte Resten til 8 Gaardsæder³⁾. Interessant i denne Henseende er ogsaa Sognebeskrivelsen fra 1657 over Søfde S. i Færs H. i Skaane; det hedder nemlig her, at i Søfde By vare tilforn 2 hele Gaarde, men efter at den bedste Eng og Ager er tagen derfra og lagt under Søfde-

¹⁾ Jvfr. Kongens Befaling om at lægge to Byer øde under Lundens Ladegaard, hvilken Befaling Iver Vind som Lensmand i Tiden fra 1637 til 1646 dog kun udførte for 1½ Gaard (Christensen, anf. Skr. I, 187); men i Afkortningerne til Lenets Skattemandtal 1651 hedder det, at 7 Gaarde, tidligere Kronens Ugedagstjenere, nu bruges under Ladegaarden. — Om Frederik II's Nedlæggelser af Bøndergaarde i Jylland, Halland og i Haderslev Amt se Rordam, Kirkelove II, 305. 309. Sønderjydske Aarbøger 1889 I, 200 f. Enkedronning Sofie lod paa Falster en hel By Busseby afbryde og Jorderne ligge ubesaaede (vel til Eng) (Matriklen af 1662).

²⁾ Exempler herpaa ere Nedlæggelsen af Landskrone Ladegaard og af Højstrup i Stevns H.; den sidste Gaard, der for øvrigt tidligere var oprettet af 2 nedlagte Byer, Højstrup og Ullerup, deltes i 4 Bøndergaarde (Brasch, Vemmetoftes Hist. I, 201).

³⁾ Rasmussen, Gisselfeld S. 57. 355.

gaards Avl, er der af de 2 Gaarde gjort 8 Fjerdinger (3: Fjerdingsgaarde); i Togle By er af 4 hele Gaarde gjort 10 Fjerdinger. Det stemmer godt med Omtalen af denne Udstykning, at skjønt Byens Areal var gaaet tilbage, viser Landebogen fra omtr. 1570 43 Decimanter, men Sognebeskrivelsen af 1651 72 Gaarde og den af 1657 73 Gaarde og 2 Fæster.

Efterretningerne om ligefrem Nedlæggelse af Bøndergaarde ere dog langt hyppigere end Meddelelser om Inddragelse af Jord fra Gaarde, der vedbleve at bestaa. Det var naturligvis ofte Gaarde, der i længere Tid havde staaet øde eller som vare vanskelige at bortfæste, hvis Jorder man paa denne Maade gjorde frugtbringende, men en absolut Regel var det dog langtfra. Hvad der gjorde Udslaget, var forskjellige Formaal, nemlig enten Oprettelsen af en Hovedgaard eller en Avlsgaard eller Bestræbelsen efter at forøge bestaaende Gaardes Jordtillæg. Idet vi holde os til Christian IV's og Begyndelsen af Frederik III's Tid, skulle vi nu samle en Række Exempler fra Sjælland paa Bøndergaardens Nedlæggelse, delte efter disse tre Kategorier af Formaal; ved hvert Tilfælde angive vi tillige Antallet af Tiendegivere i Sognet omtr. 1570 og 1651 eller 1657.

Oprettelse af adelige Hovedgaarde. Karisegaard (Karise S. Faxe H.) blev omtr. 1596 oprettet af Christoffer Lindenovs Enke, den holstenske Adelsdame Sofie Pletz, der lagde 2 Gaarde øde og selv tog den tredje til Bolig¹). 1570 var der i Sognet 60 Tiendegivere, 1651 52 Gaarde. I Begyndelsen af det 17de

¹) Skattemandtal af 1596 for Tryggevælde Len. Sognebeskr. af 1651.

Aarhundrede oprettedes Fuglebjerggaard (Fuglebjerg S. Flakkebjerg H.) af nogle Bøndergaarde¹⁾, 1570: 16 Gaarde og 5 Gaardsæder, 1651: 16 Gaarde. 1609 dannede Vilhelm Dresselberg Vindingegaard (Vindinge S. Flakkebjerg H.) af en nedlagt By paa 9 Gaarde²⁾, 1570: 76 T., 1651: 67 G. Lisbeth Bille oprettede efter 1612 Gammel-Kjøgegaard af Landsbyen Nørre-Gammelkjøge (Kjøge S. Ramsø H.)³⁾, 1570: 13 T., 1651: 5 Gaarde. Om Oprettelsen af Broksø (Herlufmagle S. Tybjerg H.) hedder det i Sognebeskrivelsen af 1651, at „Frands Lykke har ladet 2 Gaarde i Broksø udsige og agter at lægge dem til sit eget Brug⁴⁾“.

Oprettelse af adelige Avls- og Ladegaarde. I Strøby S. (Stevns H.) dannede Sofie Rantzau 1645 en Avlsgaard af 2 Gaarde, „som ofte stod øde“⁵⁾, 1570: 56 T., 1651: 54 G. I Roholte S. (Faxe H.) oprettede Knud Ulfeldt 1648 Avlsgaarden Borupgaard af 3 Gaarde⁶⁾, 1570: 70 T., 1651: 52 G. (jvfr. ndfr. S. 556). I Skuldelev S. (Horns H.) „tog Fru Ingeborg Arenfeld 2 Gaarde fra Sognet, holdt derpaa sine Folk og drev sin egen Avl“⁷⁾,

¹⁾ Danske Atlas III, 36.

²⁾ Danske Herregaarde VIII, Fiurendal.

³⁾ Carlsen, Efterretn. om Gammel-Kjøgegaard I, 106. Gaarden nævnes ikke i en Fortegnelse over de sjællandske Herregaarde fra 1612 (Skand. Liter. Selsk. Skrifter 1808 S. 134 ff.).

⁴⁾ Frands Lykke havde købt Gaardene kort i Forvejen (Rasmussen, Gisselfeld S. 90 ff.). Lige før Christian IV's Tronbestigelse havde Peter Reetz til Opbyggelsen af Tygestrup (Ondløse S. Merlose H.) „ødelagt“ 8 Bøndergaarde (Rørdam, Kirkelove II, 548), 1570: 80 T., 1651 59 G.

⁵⁾ Tryggevælde Lens Skattemandtal 1645.

⁶⁾ Tryggevælde Lens Skattemandtal 1648. Sognebeskriv. af 1657.

⁷⁾ Sognebeskr. af 1651. Præsten mente naturligvis med at tage fra Sognet: at gjøre dem tiendefri (som hørende til en adelig Gaard).

1570: 46 T., 1651: 39 T., men 33 Gaarde og 29 Gaardsæder¹⁾).

Forøgelse af Hovedgaardes Jordtilliggende. Til Bregentved (Hasle S. Ringsted H.) nedlagde Sten Brahe c. 1600 Landsbyen Lille Bregentved og 2 Gaarde i Hasle²⁾, 1570: 48 T., 1651: 32 G. Til Gjorslev (Holtug S. Stevns H.) nedlagde Just Høg Gjorslev By med Undtagelse af 2 Gaardsæder³⁾, 1570: 50 T., 1651: 45 G. og 2 Gaardsæder. Til Knabstrup (S. Jernløse S. Merløse H.) siges Frederik Parsberg at have lagt „nogle smaa Gaarde“⁴⁾, 1570: 44 T., 1651: 39 G. Til Lindersvold (Roholte S. Faxe H.) afbrød Christoffer Lindenov kort før 1657 en hel By Axelhoved med 8 Gaarde og 7 Huse⁵⁾, 1570: 70 T., 1657: 49 G. Under Næsbyholm (Næsby S. Tybjerg H.) dreves 1651 2 øde Gaarde⁶⁾, 1570: 36 T., 1651: 27 G. og 1 Gds. Til Sandbygaard (Sandby S. Tybjerg H.) vare 1610 2 Gaarde nedlagte⁷⁾, 1570: 18 G. og 10 Gaardsæder, 1651: 18 G. og 9 Gds. Herluf Daa forbedrede Snedinge (Ørslev S. Flakkebjerg H.) med 8 Gaarde⁸⁾, 1570: 44 T., 1651: 38 G. Peder Basse til Sørup (Vetterslev S. Ring-

¹⁾ Kort før Christian IV's Tid var oprettet Gunderup Ladegaard (til Vallo; Herfølge S. Bjeverskov H.) af Landsbyen Overgaard (Petersen, Vallo S. 323), 1570: 78 G. og 32 Gds., 1651: 98 G. og 2 Huse med Jord.

²⁾ Brasch, Gamle Ejere af Bregentved S. 515.

³⁾ Sognebeskr. af 1651. I Hartkorn bestod den nedlagte Del af Byen af 36 Td.; Resten, som Joachim Irgens senere nedlagde, var kun 5 Td. og 4 Sk. (Brasch, Vemmetofte I, 220).

⁴⁾ Sognebeskr. af 1651.

⁵⁾ Sognebeskr. af 1657. Jvfr. Brasch, Vemmetofte I, 222.

⁶⁾ Danske Herregaarde VI, Næsbyholm.

⁷⁾ Skattemandtal 1610 for Vordingborg Len.

⁸⁾ Danske Atlas III, 40.

sted H.) fik 1602 kongelig Bevilling til at afbryde den af 2 Gaarde og 8 Huse med Jord bestaaende Landsby Sørup mod en aarlig Afgift for Præstetienden¹⁾, 1570: 22 T., 1651: 17 G. Om Torbenfeld (Torbenfeld S. Tudse H.) hedder det, at der er opført Gadehuse i Steden for 12 Bøndergaarde, der ere nedlagte, og hvis Jord er lagt til Herregaarden²⁾, 1570: 6 G. og 7 Gds., 1651: 3 G. Til Valbygaard (Hellested S. Stevns H.) siges at være nedbrudt 13 Gaarde³⁾, 1570: 80 Td., 1651: 61 G. og 12 Gds., 1657 64 G.

Hvad der er anført i det foregaaende, er kun de Nedlæggelser af Bøndergaarde i Sjælland, som der er sikre Data for ere foretagne i Løbet af omtr. 60 Aar. De beløbe sig for Kronens Vedkommende til mindst 40 Gaarde, for Adelen til over 100. Det er endvidere blevet klart af Tiendegivernes Antal i de forskjellige Sogne omtrent 1570 og paa den anden Side 1651 eller 1657, at Nedgangen i dette Antal er i god Overensstemmelse med hvad der paa anden Maade vidt om Nedlægninger af Bøndergaarde. Derved er der indvundet en Sandsynlighed for, at man ogsaa ved andre Sogne, hvor der var Herregaarde og hvor der har fundet en Nedgang Sted i Gaardenes Tal i de nævnte 80 Aar, kan gaa ud fra, at denne Nedgang i alt Fald for en ikke ringe Del skyldes Nedlægninger og ikke alene Sammenlægninger eller Overgangen til helt øde Gaarde. Vi ville nævne nogle af de mest karakteristiske Exempler herpaa. Kongsted S. (Faxe H.), hvor der laa Herregaarden Lystrup, gik ned fra 115 Gaarde til 102 G. og 3 Gaardsæder,

¹⁾ Danske Atlas III, 73. Danske Herregaarde XIV, Sørup.

²⁾ Sognebeskriv. af 1651.

³⁾ Sognebeskriv. af 1657.

Nørre Jernløse (Merløse H.), hvor Birkholm, fra 45 G. til 40 G., Tostrup (samme H.), hvor Bunderupgaard, fra 78 G. til 61 G. og 4 Gds., Tersløse (samme H.), hvor Tersløsegaard, fra 45 G. og 9 Gds. til 34 G. og 15 Gds., Tølløse (samme H.), hvor Tølløsegaard, fra 90 G. til 75 G. og 4 Gds., Aagerup (samme H.), hvor Eriksholm og Torup, fra 47 G. til 30 G., Ørslev (Ringsted H.), hvor Ottestrup, fra 42 G. til 31 G. samt 3 Huse med Jord, Hjembæk (Tudse H.), hvor Aggersvold, fra 46 G. til 36 G. samt 3 Huse med Jord.

At regne hele Forskjellen mellem Angivelserne fra c. 1570 og 1651 eller 1657 som repræsenterende Tallet paa nedlagte Gaarde vilde være for dristigt; men man kan dog være nogenlunde sikker paa ikke at regne for højt ved at anslaa de nedlagte Gaarde til over 200 for Sjællands Vedkommende i Løbet af omtr. 80 Aar. Og at Forholdene i de andre Landsdele skulde have været forskjellige fra dem i Sjælland, er der ingen Grund til at tro; Nedlæggelser af Bøndergaarde træffes allevegne¹⁾,

¹⁾ Fra de skaanske Sognebeskrivelser bemærke vi: Om Fulstofte By i Sognet af samme Navn (Albo H.) hedder det 1657, at Gaardenes Avl med Undtagelse af 4 ligger til Kronevold. Fra Værum S. (Gønge H.) siges 1657, at Øvreskjerninge er bygget for 16 Aar siden af 3 Gaarde. Om Balkager S. (Ljunits H.) hedder det 1651, at 12 hele Gaarde ere øde og Grunden lagt til Borsø Hovgaard (Marsvinsholm); de ere gjorte til Gadehuse og Fiskerboliger. Om Nedlæggelser paa Laaland findes bl. a. interessante Oplysninger i Præsteindberetningerne fra 1624 hos Trojel, Gamle Efterretn. om Fuglse H. I, 15. 21 ff. Karakteristiske ere især Udtrykkene om Havlykkegaard: „I Begyndelsen var Havlykke By den bedste i Sognet (Østofte), men nu den ringeste, 5 store Gaarde ere afbrudte og lagte under Gaardens Frihed, ikke udi velb. s. Lave Becks Tid alene, men og udi denne velb. Mands Tid, som nu ejer Gaarden, velb. Erik Bille til Kjærsgaard i Fyn, som ved Bøndernes Jord formerer Gaardens Ejendom“. Mærkes kan ogsaa et Tings-

og paa Fyn, hvor Adelen var saa mægtig, have de vel snarest været hyppigere end paa Sjælland¹⁾. Har Storgaardsdriften i Tiden før 1660 end ikke været overvættets betydelig²⁾, og er Danmark hverken i denne Henseende eller i de deraf flydende Følger for Bondestanden kommet paa Højde med Nordtyskland, saa have de Ofre, den kostede allerede i dette Tidsrum, og det vel at mærke uden at Hovedgaardsbesidderne bleve rige³⁾, ikke været smaa. Det vejede kun lidet op derimod, at adskillige mindre Herregaarde nedlagdes og kom i Bønders Besiddelse⁴⁾.

Spørge vi om Adelens Ret til at nedlægge Bøndergaarde, maa det først bemærkes, at der før Danske Lov ikke fandtes nogen Lovbestemmelse, der positivt forbød det. Der maa imidlertid skjælnes mellem to Arter af

vidne fra Laalands Landsting af 1643, hvori omtales, at Øllegaard Pentz har ladet afbryde 8 Bøndergaarde i Rudbjerg. Gammelby og Majbølle og lagt deres Grund og Ejendom under Rudbjerggaards Avl og Brug (Rogerts Saml. i Kgl. Bibl., Thott. Fol., 730).

¹⁾ Vi kunne saaledes for Salling Herred forfølge en lignende Bevægelse som den paa Sjælland med Hensyn til Nedgang i Gaardenes Tal fra omtr. 1600 til 1658 for 11 Sogne af de 19 i Herredet, hvor der fandtes Herregaarde: Hærringe (hvori Fjellebro) 20—15, Horne (Hvedholm) 150—114, Svaninge (Stensgaard) 76—68, Jordløse (Damsbo og Søbo) 40—32, Lyndelse (Sandholt) 40—25, Rantzauholm (Rantzauholm) 80—53, Espe (Skovsgaard og Lundsgaard) 40—35, Hillerslev (Gjelskov og Nybøllegaard) 60—52, S. Broby (Brobygaard og Ølstedgaard) 44—37, N. Broby (Lundegaard) 60—51, Diernisse (Findstrup) 48—38.

²⁾ Jvfr. Christensen, Agrarhist. Studier I, 21.

³⁾ Jvfr. Bemærkningerne om den ringe økonomiske Fordel ved Storgaardsdriften hos G. H. Schmidt, Zur Agrargeschichte Lübecks und Holsteins, Zürich 1887, S. 111 ff.

⁴⁾ Exempler herpaa (ogsaa fra Frederik II's Tid): Brasch, Vemmetofte I, 201. Saml. t. jydsk Hist. VI, 1 ff. Kinch, Ribes Hist. II, 124. 1651 var Bjergbygaard paa Sjælland og 1657 Rytseholm i Skaane besiddet af Bønder (Sognebeskr.).

Tilfælde. I den første Art af Tilfælde nedlagdes Gaardene, naar de vare øde eller blot ledige ved Fæsterens Død. Her var det ingen enkelt Bonde, der forurettedes; det var kun selve Bondejorden eller Bondestanden, det gik ud over. Nu er det vel saa, at en aldeles ubetinget Ret over Fæstejorden havde Herremanden ikke. Uden at nogen Lov talte derom, var der en Indskrænkning til Stede, som sædvanemæssig fastslog en Forskjel paa den Ejendomsret, Herremanden havde over sin Hovedgaard og dens Jord og over sin Fæstejord. Landgildens Uforanderlighed var et Privilegium for Bondestanden, et Privilegium, der maaske til sine Tider blev krænket, men som derfor ikke ophørte at være en til Jorden knyttet Ret¹⁾. Men underlig nok har denne Indskrænkning i Ejendomsretten ikke medført hverken et lovmæssigt eller et sædvanemæssigt Forbud mod, at Fæstejorden ganske kunde forsvinde; her har Hovedgaardsinteressen været den stærkeste, og her har Adelen kunnet henvise til den Passus i Christian III's Recesser af 1547 og 1558, der tillod enhver Riddermand at gjøre sig sit eget Gods saa nyttigt, som han kunde²⁾, en Passus, der trods sin Rummelighed ikke ophævede Landgildens Uforanderlighed, men som ganske vist ellers blev et sørgeligt Vaaben i Adelen's Hænder, hver Gang det gjaldt Overgreb mod Bønderne³⁾. Paa en herfra forskjellig Maade stillede Sagen sig i den anden Art Tilfælde, naar Nedlæggelsen nemlig

¹⁾ Jvfr. Joh. Steenstrup i Hist. Tidsskr. 5. R. VI, 680 ff. 704 f. Jeg er noget mere tilbøjelig end Forf. til at tro paa, at Privilegiet oftere krænkedes, men er enig med ham i den retslige Opfattelse.

²⁾ Secher, Forordninger I, 29.

³⁾ Secher, Samling af Kongens Rettertings Domme 1605—1614 S. 195. Jvfr. ndfr. S. 579.

iværksattes med en Bondegaard, som var besat, og saaledes at Bonden udsagdes af sit Fæste. Mod en saadan Udsigelse stod det af Frederik I indførte Livsfæste som et Forbud, idet ingen Bonde skulde kunne udvises af sit Fæste, naar han opfyldte sine ved Fæsteforholdet bestemte Pligter¹). Imidlertid gjorde der sig her den Ejendommelighed gjældende, at Herremanden ved Nedlæggelser af Bøndergaarde til Brug for Hovedgaarden uden Tvivl har anset sig berettiget til at undlade at respektere Livsfæstet og til at opsigte Bonden hans Gaard, naar der blot tilbagebetaltes ham hans Indfæstning og vel ogsaa ydedes ham nogen Erstatning. Denne Side af Sagen faar sin bedste Belysning ved, at man betragter lignende Forhold udenfor Danmark. For Norges Vedkommende fandtes der i Christian IV's norske Lov af 1604 en Bestemmelse (VI, 1), som tillod den Jorddrot, der blev husvild og trængte til at bo paa en af ham bortfæstet Gaard, at opsigte Fæsteren med et bestemt Varsel. Bestemmelsen havde til Kilde Sætninger i Frostatingsloven (XIII, 2) og Magnus Hakonsens Landslov (VII, 1) og stammede altsaa fra en Tid, da der intet Livsfæste fandtes²); men idet den gjentoges, efter at dette var indført, blev den til en Indskrænkning deri. I Nordtyskland stillede Forholdet sig naturligvis langt gunstigere for Herremændene. Hvad enten det, som hidtil almindelig paastaet, skyldtes den Omstændighed, at Romerrettens Grundsatninger om Statens Expropriationsret overfor Ejendomme, den i visse Tilfælde selv skulde bruge, vare blevne udvidede til ogsaa at gjælde Gods-

¹) Jvfr. Joh. Steenstrup i Hist. Tidsskr. 5. R. VI, 673 og samme Forf.: Den danske Bonde og Friheden S. 68.

²) Brandt, Forelæsn. over den norske Retshistorie I, 288.

ejeren som Jorddrot¹⁾, eller Udviklingen intet havde at gjøre med Romerrettens Reception²⁾, saa var der i alt Fald i forskjellige nordtyske Territorier blevet skabt et bestemt juridisk Grundlag for „das Legen der Bauern“. Saaledes blev det i Mark Brandenburg gjentagne Gange i Løbet af det 16de Aarhundrede slaaet fast, at Herremanden havde Ret til at tilegne sig Ejendomsbondejord indenfor den til Hovedgaarden liggende Landsby mod Erstatning til Gaardens Ejer, under Forudsætning af, at han selv vilde bebo den³⁾, og i Meklenburg krævedes det med Hensyn til Fæstejord kun, at han skulde ville benytte den til sit eget Brug⁴⁾. I Danmark kunde der ikke være Tale om at gaa saa vidt som i Mark Brandenburg, thi Adelen kunde efter Frederik II's og Christian IV's Hdfstn. § 21 end ikke købe frit Bondegods uden Kongens Tilladelse. Derimod møder der os den samme Tankegang og den samme Retsopfattelse som i Meklenburg. I det, saa vidt vides, eneste hidtil bekjendte Tilfælde, hvor en Adelsmands Udvisning af hans Fæstebonde fra hans Gaard, begrundet paa Adelsmandens Tilegnelse af den, kom for Herredagen, nemlig da en Bonde 1561 i den Anledning havde indstævnet Adelsmanden Niels Andersen Dresselberg til Lyngbygaard, forsvarede denne sig med, at „nu trænger han selv til at besidde samme Gaard“, og Herredagen godkjendte denne Opfattelse⁵⁾. Altsaa Bondens paa Livsfæstet begrundede Ret bortfaldt, naar Herremanden selv vilde besidde Gaarden. Men, som

¹⁾ Zeitschrift f. Rechtsgeschichte XI, 30. Knapp, Die Bauern-Befreiung und der Ursprung der Landarbeiter I, 39.

²⁾ Grossman, anf. Skr. S. 26 ff.

³⁾ Zeitschrift f. Rechtsgeschichte XI, 25 ff.

⁴⁾ Zeitschrift f. Rechtsgeschichte X, 388 ff.

⁵⁾ Rosenvinge, Gamle danske Domme II, 314 f.

sagt, nogen dansk Lovbestemmelse hjemlede det ikke. I sagkyndige Kredse har man imidlertid vel været bekendt med Norske Lovs Bestemmelse; under Paavirkning fra Tydskland har man set bort fra Sætningen om Jorddrottens Husvildhed¹⁾ og saa overført det hele til at gjælde ogsaa i Danmark. Oprindeligt har man kun fastholdt Udsigelses- og Nedlæggelsesretten, naar Herremanden selv vilde besidde Gaarden; men efterhaanden blev denne Forudsætning udvidet til, at Herremanden blot skulde have Brug for den til sin egen Hovedgaard (jvfr. Udtrykkene i den ovfr. S. 555 omtalte Sognebeskrivelse af Herlufmagle S., at Frands Lykke har ladet 2 Gaarde udsige og agter at lægge dem til sit eget Brug²⁾).

Det var imidlertid vistnok sjældent, at de dømmende Myndigheder, særlig de højere Instanser, fik Lejlighed til at udtale sig om disse Spørgsmaal, og hvad Kongemagten angaar, vides den ikke at have paataalt Forholdet³⁾. Medens i Nordtyskland og i Hertugdømmerne Nedlægningerne dannede et Stridspunkt mellem Fyrsterne

¹⁾ Ret betegnende var i Christ. IV's Reces af 1643 Art. 2 i 3die Bog (hvilken Bog handlede om de norske Særforhold) Bestemmelsen ogsaa bleven udtrykt saa spædt som muligt, idet det blot hed: Ingen Bonde skal trænges fra sin Gaard (med mindre Jorddrotten den efter Loven selv vil besidde) osv.

²⁾ Man kunde have ønsket, at Prof. Joh. Steenstrup i sine for omtalte Undersøgelser om Livsfæstet var kommen ind paa denne Begrænsning deraf og i det hele paa Spørgsmaalet om Nedlæggelser af Bøndergaarde; det vilde dog have været en lille Modvægt mod hans saa lyse Skildring af Bondestandens Stilling i det 16de og til Dels ogsaa i det 17de Aarhundrede.

³⁾ Dog gjorde Frederik III i et Brev af 21. Marts 1653 en Henrik Müller given Tilladelse til at lægge en Del Bondejord under den til ham pantsatte Lønborg Bispegaard afhængig af Bøndernes Samtykke, lige saa vel som der skulde gives Vederlag til dem (Jydske Reg.).

og Adelen, som atter og atter drøftedes og, omend for-gjæves, søgtes jævnet ved Indførelse af Matrikler¹⁾, ser man ikke herhjemme i Kongeriget Statsmagten røre videre ved denne Sag. Aarsagen var uden Tvivl den, at Syd for Kongeaaen vare alle Adelen's Fæstebønder skattepligtige, naar Standen bevilgede en Landskat til Fyrsten, men i Kongeriget Danmark vare Adelen's Ugedagsbønder, det er dens Fæstere i det Sogn, hvor Hovedgaarden laa, skattefri. Med Hensyn til Skatterne var det derfor ikke af nogen Interesse for Kronen, om Bøndergaardene nedlagdes, eller om de som besiddede af Ugedagstjenere vare eller bleve skattefri. En økonomisk Rolle spillede Spørgs-maalet med Hensyn til Tienden, hvorfor det ogsaa ved de enkelte Tilfælde, hvor Kronen gav Bevillinger til Nedlæggelser, fastsattes, at der skulde betales en aarlig Afgift i Steden for den²⁾, men denne Side af Sagen maatte altid blive underordnet for Kronen, saa meget mere som Herremanden jo ofte havde Patronatsret til sin Sognekirke, og Sognets Tiende i saa Fald ikke kom Kronen til Gode.

Men var Kongemagten saaledes ikke i højere Grad umiddelbart interesseret i at modsætte sig de adelige Hovedgaardens Omsiggriben paa Fæstejordens Bekostning, og betingedes dens Optraeden til Fordel for Bondestanden væsentlig af dens egne Interessers Krænkelse, saa rykkede hvad der skete derimod lige ind paa Livet af Gejstligheden. Thi med Bøndergaardenes Inddragelse under de tiendefri

¹⁾ Fuchs, Der Untergang des Bauernstandes S. 69. Ipsen, Die alten Landtage S. 134. Ogsaa i Sverig gav Inddragelsen af Byer eller Gaarde under adelige Sædegaardens Enemærker, deres Raa og Rør, Anledning til Klager af Regeringen (Eberhardt, Försök till en historia om Sveriges Adel S. 73).

²⁾ Jvfr. ovfr. S. 557 om Sørup.

Hovedgaarde formindskedes Præstetienderne. Derfor udstødte Præster ofte Suk derover¹⁾, derfor androg Fyns Gejstlighed 1645 om Erstatning for den Afgang i dens Indtægter, der var fremkaldt ved, at der „i mange Sogne er afbrudt Bøndergaarde og vel hele Landsbyer“²⁾, og derfor noterede ogsaa Præsterne med Iver Exempler derpaa i de Sognebeskrivelser, de efter Befaling indsendte. Og da Borgerstanden fra Tiden efter Danmarks Deltagelse i Trediveaarskrigen samlede sig til en Opposition mod Adelsstanden, da blev ogsaa Nedlæggelsen af Bøndergaarde under Hovedgaardsavlen et af dens Klagepunkter³⁾. Men ikke heller Enevældens Indførelse formaaede at standse den begyndte Udvikling; tvertimod tog denne vistnok Fart i de første Tiaar efter 1660 samtidig med de øde Gaardes Forøgelse som Følge af Svenskerkrigene og med Hovedgaardsdriftens stigende Betydning i Landbruget⁴⁾. Først Danske Lov satte en retslig Skranke derfor. Det har ogsaa med Hensyn til den foregaaende Tids Retsopfattelse sin Interesse at betragte, hvorledes de herhen hørende Bestemmelser kom ind i Loven. I et Udkast fra 1668, betitlet: Konning Friderichs Lov publiceret Anno 1668, hvis Forfatter ikke kjendes⁵⁾, betinges Herremændens Ret til at udsige Fæstebonden af, at han i egen Person vil besidde den paagjældende Gaard (XII, 11). Rasmus Vindings 2det Udkast af 1669 gaar videre, idet det, øjensynlig med Norske Lov af 1604 til

¹⁾ Rørdam, Kirkelove II, 548. Ny kirkehist. Saml. V, 123.

²⁾ Erslev, Aktst. t. Rigsr. Hist. III, 167.

³⁾ Suhms nye Saml. I, 199. 202.

⁴⁾ En nærmere Undersøgelse heraf har dog ligget udenfor denne Afhandlings Opgave.

⁵⁾ Universitetsbibl., Rostgaard, Fol. 8 (ikke 57). Jvfr. Aubert, De norske Retskilder og deres Anvendelse I, 316.

Kilde, fastsætter som Betingelse, at Husbonden „intel Værelse“ har at bo udi, foruden at han i egen Person vil besidde Gaarden¹⁾. I sine Anmærkninger hertil af 1672 gjorde Peder Lassen opmærksom paa, at Bestemmelsen „i egen Person“ vel var billig, men ikke fandtes i nogen ældre Lov²⁾. Begge Rasmus Vindings Betingelser optoges dog i Danske Lov 3—13—3, og herved var der altsaa fastslaaet en retslig Norm for de Tilfælde, hvor Livsfæstet skulde kunne bortfalde. Men Lovgivningen gik videre endnu. Da der 1681 var blevet nedsat en Kommission, bestaaende af Jens Juel, Mikael Vibe, Peter Brandt, Peder Scavenius og Povl Nielsen Rosenpalm, for at overveje Midler til Landboforholdenes Forbedring, foreslog den i sin Betænkning af 9. Decbr. samme Aar bl. a., „at ingen nye Sædegaarde herefter indrettes, ej heller nogle Landsbyer eller Bøndergaarde ødelægges for at forbedre Sædegaardens Avling med, hvorved Ed. kgl. Maj. ikke aleneste faar stor Afgang i sine Skatter og Mandtal, men og det hele Land derover depopuleres“³⁾. Forslagets første Sætning om Forbudet mod Indrettelse af nye Sædegaarde godkjendtes ikke af Kongen, men derimod optog Fdg. af 28. Jan. 1682 Bestemmelsen om, at herefter ingen Landsbyer eller Bøndergaarde maatte ødelægges for at forbedre Sædegaardenes Avling dermed (§ 4), og denne Bestemmelse gik over i den Aaret efter kund-

¹⁾ Rigsark. Jvfr. Meddelelser fra det kgl. Gehejmearkiv for 1883 —85 S. 202.

²⁾ Hans Bemærkninger lyde saaledes: „Egen Person æqvum, sed absque lege, v. Rec. Chr. 4. p. 316, item const. de militibus anno 1671. Tu cogita amplius“. Han har altsaa ikke tænkt paa selve Norske Lov, men kun paa den ovfr. S. 563 Anm. 1 omtalte Passus i Recessen af 1643.

³⁾ Indlæg til Sjællandske aabne Breve 1682 Nr. 20 (28. Jan.).

gjorte Danske Lov (5—10—48). Saaledes var for første Gang Forbud mod Bøndergaardes Nedlæggelse og dermed Fæstetvangen indført i dansk Ret, men selv efter denne Tid var dog Lovens Skranke ikke højere, end at begunstigede Godsejere kunde komme over den¹⁾.

Nedlæggelsen af Bøndergaarde var efter det her udviklede sikkert en ikke uvigtig Faktor i de agrariske Forhold og har haft nogen Betydning med Hensyn til Formindskelsen af de skattepligtige Bønders Antal. Dog er den langt fra i Stand til at forklare Broderparten af denne Formindskelse allerede af den Grund, at Nedlæggelserne for en stor Del ramte de adelige Ugedagsbønder, som i Forvejen ikke fandtes paa Skattelisterne. Det bliver da Overgangen fra skattepligtig Fæster til skattefri Ugedagsbonde, som vi standse ved, og Spørgsmaalet bliver, om denne Overgang har fundet Sted i en saadan Udstrækning, at den kan have muliggjort den største Del af Formindskelsen.

Først ville vi dog betragte selve den retslige Udvikling af Skattefriheden for Ugedagsbønderne.

Ugedagsbøndernes Skattefrihed er en ejendommelig dansk Skik. Udenfor Norden findes den, saa vidt vides, over Hovedet ikke, og heller ikke i Hertugdømmerne sporer man den. Fra Danmark forplantede den sig derimod til Norge. Den naar først til Grænselandskabet Bahus Len; men et helt Aarhundrede kæmper Kongemagten for at hindre, at Retten bliver almindelig Nord for Skagerak,

¹⁾ Jvfr. E. Holm, Danmark-Norges indre Historie 1660—1720 II, 316 og om Forholdene i det 18de Aarhundrede Falbe-Hansen, Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne I, 40 f. II. 104. — Man maa for øvrigt erindre, at da Ugedagsbøndernes Skattefrihed var bortfalden ved Enevælden, var Statens Interesse stegen med Hensyn til at forhindre Nedlæggelsen af Bøndergods.

og først ved Privilegierne af 1646 vinder den norske Adel denne Sejr for hurtig igjen at tabe dens Frugter ved Souverænitetens Indførelse¹⁾. I Sverig traadte temmelig sent Bestemmelser i Live, der minde stærkt om dansk Paavirkning, men dog ikke vare saa fyldige som de i Danmark. 1569 ansøgte Adelen om Ret til, at dens Fæstere, som boede paa mindre Afstand end en Mil fra Sædegaarden og i samme Sogn som denne, skulde være fri for at svare de Skatter, som Rigsraadet og Stænderne havde bevilget. Men Johan III tilstod ved de i samme Aar udstedte adelige Privilegier ikke nogen saadan Skattefrihed, men kun, at de indenfor den saakaldte Frihedsmil boende Bønder skulde være fri for Udskrivning af Knægte²⁾. Det blev først Gustav Adolf, som ved Privilegierne af 1612 og 1617 med visse Begrænsninger indrømmede den ønskede Skattefrihed³⁾.

For Danmarks Vedkommende kan Tidspunktet for Privilegiets Oprindelse ikke bestemt fastslaas. Med Sikkerhed kan dog siges, at det ikke er ældre end det 15de Aarhundrede. Før den Tid var end ikke Adelen selv og dens egne Hovedgaarde fritagne for ekstraordinære Skatter⁴⁾. Om selve det 15de Aarhundredes Skatteforhold vide vi hidtil saa godt som intet, undtagen at det

1) Aschehoug. Statsforfatningen i Norge og Danmark indtil 1814 S. 410 f. Y. Nielsen. Jens Bjelke S. 17. 145 f. 359.

2) Ahlqvist. Om aristokratiens förhållande til konungamakten under Johan den tredjes regering I, 13 (i Upsala Universitets årskrift 1864).

3) Naumann. Svenska statsförfatningens historiska utveckling S. 242. Jvfr. Stiernmann, Riksdagars och Möters Besluth I, 683.

4) Steenstrup, Studier ov. Kg. Valdemars Jordebog S. 216 f. I Dronning Margrethes Tid var det dog en Sjældenhed, at de privilegerede Stænder belagdes med Skat (Erslev, Dronning Margrethe S. 314).

nu blev Rigsraadet og ikke som tidligere en Slags direkte Repræsentation for „Landet“, der bevilgede de ekstraordinære Skatter. Uden Tvivl er dog i denne Periode selve Hovedgaardenes Skattefrihed bleven fastslaaet, og dermed er fulgt, om ikke strax, saa dog snart, Skattefrihed for de Gaardsæder, der boede paa Hovedgaardens Grund uden at drive Avl, men som gjorde dagligt Arbejde til Gaarden. Thi kun for saadanne daglige Arbejdere gjælder den Skattefrihed, der tilstaas i det ældste bevarede Skattebrev, det fra 1507¹⁾. Endnu under Kong Hans synes dog de skattefris Kategori at være blevet noget udvidet; i et udateret Skattemandtal vistnok fra hans sidste Aar nævnes for første Gang Ugedagsmænd som skattefri sammen med Gaardsæder eller Plovmand under Herregaardene²⁾, og Udtrykket gjentages omtrent med lignende Ord i Christiern II's Skattebrev af 1515 med det Tillæg, som allerede 1511 havde været knyttet til Gaardsæderne, nemlig at Begunstigelsen kun gjaldt dem, som „af Arilds Tid pleje fri at være“³⁾. Det er dog først under Frederik I, at Udvidelsen af Skattefriheden fra dem, der ikke drev Avl, til dem, der drev Avl, tydelig kan paavises. I Skattebrevet om den store Landehjælp af 1524 fritages kun de Gaardsæder, der uden at drive nogen Avl boede paa Hovedgaardens egen Jord; som Modsætning hertil hedder det udtrykkelig, at andre Gaardsæder og Ugedagsmænd,

¹⁾ Danske Mag. 4. R. II, 155 f. Jvfr. om Gaardsæderne paa Hovedgaardenes Grund ovfr. S. 491.

²⁾ (Norsk) hist. Tidsskr. 2. R. III, 288.

³⁾ I Brevet af 1515 hedder det: „Ridderskabs Sædegaardes Ugedagsmænd, Gaardsæder og Tjenere for deres Gaarde, som pleje af Arilds Tid fri at være“ (Suhms Saml. II, 1. 135). I Brevet af 1511 er Udtrykket: „rette Gaardsædemænd, som af Arilds Tid pleje fri at være“ (Danske Mag. 4. R. II, 158).

„som bo for Bispers, Prælaters, Ridderes og gode Mænds Slotte, men drive Avl og give aarlig Landgilde“, ikke vare fritagne; dog kunde deres Husbond selv betale for dem, naar han ikke ønskede dem optagne paa Kongens Register¹⁾. Skjønt det maa erindres, at denne Landehjælp var af en ejendommelig Art og søgte at faa saa mange med som muligt, synes dog dens Udtryk at tyde paa, at vi befinde os i en Overgangstid. Men to Aar efter har den ny Udvikling sejret, og den Bestemmelse er kommen ind, som bliver Norm for hele den følgende Tid; i Skattebrevet af 1526 hedder det nemlig, at fritagne ere „Gaardsæder og Ugedagsmænd, som bo for Prælaters og gode Mænds Gaarde i det Sogn, som de selv bo udi“²⁾. Hovedgaardsgrensen var altsaa bleven til Sognegrænse.

Men hermed var dog endnu ikke afgjort, at alle Hovedgaardens Fæstebønder, som laa i dens Sogn, skulde være skattefri. Det Spørgsmaal rejste sig nemlig, om Privilegiet kun gjaldt for de Gaarde, som nu engang vare blevne skattefri, eller om det ogsaa tilkom dem, som Hovedgaardsejerne erhvervede ved Kjøb og Mage-skifte. Om dette Punkt har der i en stor Del af Christian III's og Frederik II's Tid staaet en lang og haard Strid mellem Krone og Adel³⁾. Skattebrevens Udtryk

¹⁾ Nye Danske Mag. V, 20 f. Allen, De tre nordiske Rigers Hist. IV, 1, 38. IV, 2, 359. Jvfr. Danske Mag. 4. R. II, 35.

²⁾ Nye Danske Mag. V, 111. Allen IV, 1, 38. Om Skatten 1525 vides intet bestemt i denne Henseende, jvfr. Danske Mag. 4. R. II, 58.

³⁾ Da Opgaven for denne Undersøgelse kun er at fastslaa Udviklingens Hovedstadier, især for saa vidt som disse ikke tidligere ere blevne skarpt nok belyste, tages her intet Hensyn til de enkelte Tilfælde, hvor Ugedagsbønderne betalte Skat,

varierte i flere Henseender og ere adskillige Gange øjensynlig ikke omhyggelig affattede; men to Betingelser træde dog frem som de, ved hvilke Kronen har søgt at opretholde en bestemt Grænse for Skattefriheden. Den ene er, at de skattefri Ugedagsbønder skulde være Adelen Arvetjenere, altsaa ikke erhvervede ved Kjøb og Mageskifte, og tilhøre Adelen Arvegods¹⁾, den anden, at kun de skulde være fri, som havde været det af Arilds Tid²⁾. Det betegnede et Nederlag for Kronen, da med Aaret 1549 Udtrykkene: Arvetjenere og Arvegods forsvandt af Skattebrevene³⁾, men strengt taget kunde det være ligegyldigt, hvis den Regel vedblev at gjælde, at kun de skulde være skattefri, for hvem der var erhvervet Hævd ved, at de havde været det „af Arilds Tid“. Og denne Bestemmelse vedblev at findes i Skattebrevene igjennem hele det 16de Aarhundrede. Men Ulykken for Kronen var, at den kom til at staa som en formel Rest af noget, der reelt ikke længere havde nogen Betydning. Lidt efter lidt opgav Kronen at hindre den Tilvæxt, som skete ved Kjøb og Mageskifter. Det 16de Aarhundrede var jo den Tid, hvor Adelen begyndte stærkt at afrunde sine Besiddelser omkring Hovedgaardene. De største Adelsmænd

men halvt mod andre Fæstebønder, f. Ex. 1535. Jvfr. i det hele Jacobsen, Det danske Skattevæsen u. Christ. III og Fred. II S. 32 ff.

¹⁾ Se især Skattebrevene af 1537, 1540, 1541, 1542, 1543 og 1545 (Danske Mag. 3. R. VI, 152. 224. 295. 348. 4. R. I, 11. 17 f. 130. 133). Det kan mærkes, at i Folge den koldingske Reces 1558 § 39 skulde Ugedagsmændene ved Arveskifter blive ved Sværdsiden.

²⁾ Bestemmelsen findes saa godt som i alle Skattebrevene; 1543 og 1548 findes i Steden for Arilds Tid Kong Hans' Tid (Danske Mag. 4. R. I, 11. 17 f. II, 72).

³⁾ Danske Mag. 4. R. IV, 364.

og Kronens første Raadgivere gik i Spidsen for Bevægelsen. Christoffer Valkendorf, Frederik II's og den unge Christian IV's Finansminister, havde stolt ladet opsætte den Indskrift i sin Sognekirke: Jeg haver bekommet al Svindinge Sogn under Glorups Herskab¹⁾, og han og hans Fæller havde hævdet Skattefriheden for alle Sognets Bønder²⁾. Her var ingen Modstand længere mulig. Ved det 17de Aarhundredes Begyndelse kom der en lille Forandring, blot et Par tilføjede Ord, ind i Skattebrevene, som kan have haft sin Grund i en Tilfældighed eller en Skjødesløshed i Kancelliets Udfærdigelse, men som ogsaa kan have været mere, og som i alt Fald blev staaende lige til 1660 og var saa karakteristisk, at man fristes til at antage en bestemt Hensigt. Det havde i alle Skattebrevene indtil 1603 heddet, at fri vare kun Adelens egne Ugedagstjenere, som bo for deres Sædegaarde, de holde Avl paa, og ligge udi Sognet, deres Sædegaarde udi ligge, og have været fri af Arilds Tid. Men fra 1603 hedder det, at fri vare kun Adelens egne Ugedagstjenere, som bo for deres Sædegaarde, de holde Avl paa, og ligge udi Sognet, deres Sædegaarde udi ligge, og de, som have været fri af Arilds Tid³⁾. Saaledes var nu ogsaa det faktiske Forhold: enhver adelig Ugedagstjener, hvilket saa godt som altid faldt sammen med enhver adelig Fæstebonde, som boede i det Sogn, hvor den adelige Hovedgaard, til hvilken han gjorde Arbejde, laa, var skattefri, selv om Bondegarden lige i Forvejen

¹⁾ Danske Atlas III, 555.

²⁾ I det ældste bevarede Skattemandtall for Gudme Herred (Nyborg Len) af 1610 findes Svindinge Sogn aldeles ikke opført.

³⁾ Skattebrev af 12. Juli 1603; jvfr. derimod det af 9. Juli 1600 (Sjæll. Tegn.).

var bleven kjøbt eller tilmageskiftet. Forandringen i Skattebrevenes Udtryk, hvorved gammel Skik eller Hævd ikke længere var knyttet som en Betingelse til Skattefriheden indenfor Sognet, men optraadte som en særlig Hjemmel vel ogsaa for dem, der boede udenfor Sognet, bekræftede kun hvad der i Aartier havde været Tilfældet¹⁾.

Som sagt, Kronen havde opgivet Kampen herom. Dog vedblev Striden om Ugedagsbønderne, men den havde skiftet Terræn. I bitre Udtryk havde baade Christian III og Frederik II udstedt Forbud mod Udvidelsen af Omraadet for de skattefrie Ugedagsbønder²⁾, men hvad de fortrinsvis havde sat deres Kraft ind paa, var at hindre Udvidelsen ud over Sognegrænsen samt den Forøgelse af Tallet paa de skattefrie, som indtraadte ved Oprettelsen af nye Herregaarde og Ladegaarde³⁾.

Det var ogsaa ad disse sidstnævnte Veje, Udviklingen gik videre i Løbet af Christian IV's og Frederik III's Regering. Og Kronens Modstand indtraadte atter nu i et nyt Stadium. Af den Harme, som Christian III og Frederik II ofte havde givet Luft i skarpe Udtryk, spores saa godt som intet under Christian IV; de stereo-

¹⁾ Allerede ved en Rettertingsdom af 1572 havde en Adelsmand faaet en Paastand godkjendt om Skattefrihed udenfor Sognet paa Grund af Hævd. Axel Juel til Villestrup havde nemlig godtgjort, at 4—5 Gaarde i Lille Arden havde gjort Ugedagsgjerning til Villestrup i 40 Aar, og at han 1556 havde taget Laasebrev paa, at de vare hans Ugedagstjenere, skjønt de ikke laa i samme Sogn som Hovedgaarden; i Henhold hertil bleve de kjendte skattefrie (Rosenvinge, Gamle danske Domme III, 168).

²⁾ Jvfr. især Breve af 1540, 1545, 1565 og 1568 (Danske Mag. 3. R. VI, 224. 4. R. I, 133. Jacobsen, anf. Skr. S. 36. 192).

³⁾ Der søgtes ofte i saa Fald særskilt Tilladelse til Skattefriheden (Jacobsen S. 35 f.).

type Udtryk i Skattebrevene om, at Lensmændene skulde paase, at ingen uberettiget regnedes for Ugedagstjener, vare ganske lidenskabsløse. Kun en Gang, nemlig 1629, vides Christian IV overfor Rigsraadet at have udstødt et Suk over de mange fri Ugedagsbønder¹⁾, og Raadet ilede da med at tale om de „mange høje og kongelige Forskrivninger, som Adelen's Ugedagsbønders Frihed er med forsikret“²⁾. Ret karakteristisk er ogsaa Forordningen af 23. Jan. 1635. Ved denne gaves der efter langvarige Forhandlinger mellem Kongen og Rigsraadet med dettes Samtykke en Række Bestemmelser om Lensmændenes Regnskabsaflæggelser, deriblandt ogsaa for de almindelige Landskatter. Der gjentoges en ældre Bestemmelse³⁾ om, at enhver Adelsmand skulde have Ret til selv at taxere sine Bønder og til enten selv at oppebære Skatten eller sende Lensmanden en Liste, hvorefter han kunde inddrive den; hvis Adelsmænd viste sig forsømmelige hermed, skulde dog Lensmændene selv have Magt til at sætte Bønderne i Skat efter deres Formue. Derefter hed det: „Og skal Husbonden ikke maatte ved sin Seddel enten paa Fattigdom, ringe Brug eller andet nogen fra forrige gamle Skattepaalæg befri, men formener nogen sine at forures, da befri sig dem ved Lov og Dom, som vore Lensmænd ere kaldede imod“. Man lægge Mærke til Udtrykket: eller andet; hvad her tænkes paa, er utvivlsomt Ugedagsforholdet, men Ordet nævnes ikke; det er, som om man ikke har villet gaa lige løs paa Sagen, naar Talen var om et af Adelen's kjæreste Privilegier.

Kronen talte altsaa kun lidt derom, den afholdt sig

¹⁾ Bricka og Fridericia, Christian IV's egh. Breve II. 191.

²⁾ Erslev, Aktst. t. Rigsr. Hist. II, 179.

³⁾ I Fdg. af 18. Septbr. 1628. Jvfr. Erslev, anf. Skr. II, 137. 146.

fra almindelige Beklagelser eller Trusler, men dermed skal ikke være sagt, at den fuldstændig lod Sagerne gaa deres Gang. Tvivlsomme Skattefrihedsspørgsmaal bleve ofte af Lensmanden bragte for Domstolene, og naar Lensmændene vare forsømmelige, fik de ikke sjældent Antegnelser af Rentemestrene paa deres Regnskaber.

Mærkeligt nok var under alt dette Ugedagsbøndernes Skattefrihed kun sikret ved Vedtægt og ved hvert enkelt Skattebrev, ikke ved nogen Lovbestemmelse. Ogsaa til en saadan Retsgaranti for Privilegiet naaede dog Adelen, inden det blev for silde. Da Christian IV 1645 under den storartede Finansnød suplerede de almindelige Skatter med en Hovedskat, havde han ønsket, at Ugedagsbønderne skulde deltage i den ekstraordinære Byrde. Hans Ønske modsatte Adelen sig bestemt¹⁾, men dets Fremkomst var sikkert den nærmeste Anledning til, at § 9 i Frederik III's Haandfæstning kom til at indeholde den længe savnede Lovhjemmel for Skattefriheden, og det i det ret karakteristiske Udtryk, at Adelen's Ugedagstjenere skulde være forskaanede for de af Rigsraadet bevilgede Landskatter, „som af Arilds Tid været haver“. Det gamle Udtryk: af Arilds Tid, som oprindeligt havde indeholdt en Begrænsning, var nu blevet ophøjet til at være en Slags Hjemmel for Skattefriheden i Almindelighed.

Med denne Baggrund af Hovedstadierne i den rets-
lige Udvikling af Skattefriheden samt i Kronens Holdning
overfor Spørgsmaalet ville vi nu for Christian IV's og
Frederik III's Tid betragte de faktiske Forhold og de
Resultater, som de førte til, noget nærmere. Hvad det

¹⁾ Erslev, anf. Skr. III, 127 ff. Hist. Tidsskr. 4. R. III, 596 ff.

16de Aarhundrede angaar, tillader Manglen af Skatte-registre ikke nogen indgaaende Undersøgelse.

Med Hensyn til Maaden, hvorpaa Hovedgaardsbesidderne kunde frigjøre deres Bønder, var der aabnet en umiddelbar Vej derved, at Adelen, som anført, havde Ret til selv at taxere sine Bønder og selv opkræve Skatten af dem eller i hvert Fald indsende Skatteregistre. Som det fremgaar af Skattelisterne, benyttedes ogsaa Opkrævningsretten oftere af Adelige, men at der herved er fastslaaet nye Forhold eller sket videre Overgreb, kan dog ikke bevises. Hyppig oplystes Lensmanden om Overgangen til Skattefrihed blot ved Indsendelsen af en Seddel til ham fra vedkommende Adelsmand eller hans Foged, hvori det meddeltes, at den og den Bonde eller de og de Bønder vare blevne Ugedagstjenere og derved skattefri; derpaa indførtes den eller de paagjældende i Afkortningsregistret; og Sedlen lagdes som Bilag. Som ovenfor set, forbød Fdg. af 23. Jan. 1635 en saadan uformel Fremgangsmaade, men det gik med denne Forordning som med saa mange andre, at den ikke overholdtes. Sedlerne vedbleve at gjøre Tjeneste som fyldestgjørende Beviser¹⁾. Men ligesaa regelmæssig optræde dog ved Siden heraf Tingsvidner om Bondens nye Retsstilling og endelig, naar Lensmanden gjorde bestemte Indsigelser, Herredstingsdømme.

¹⁾ I Bilagene til Nyborg Lens Skattemandtal af 1638 findes f. Ex. følgende Seddel: „Eftersom Du (Lensmanden) haver opkrævet Skat af Niels Rasmussen udi Nybølle, saa efterdi han er Tjener her til Gjelskov og bor udi Sognet, da formener jeg, at han er skattefri. Actum Gjelskov d. 14. Juni Anno 1638. Erich Qvitzow, eg. Hd.“ Bonden opførtes derpaa uden videre i Afkortningsregistret. Lignende Exempler fra 1648 i Tryggevælde Lens Skattemandtal med Sedler fra Ridefogederne paa Totterupholm, Gjorslev og Frøslev for ialt 4 Bønder.

Den hyppigste Anledning til Forøgelsen af de skattefri Bønders Tal var naturligvis Kjøb og Mageskifter af Bøndergaarde; ogsaa Selvejergaarde, som Adelsmanden fik Herligheden til uden endnu at have Ejendomsretten over, bleve paa denne Maade Ugedags og skattefri¹⁾. Men ved Siden heraf spillede to Aarsager en væsentlig Rolle som medvirkende til Forøgelsen af Ugedagsbøndernes Tal, nemlig Oprettelsen af nye Herregaarde og af adelige Ladegaarde.

Mod den Skattefrihed, der erhvervedes ved nye Herregaardes Oprettelse, kunde der ikke siges noget, efter at man i det hele havde opgivet Kravet paa, at Ugedagsbønderne kun skulde være fri, naar de havde været det fra Arilds Tid. Men ofte gik med et Slag paa den Maade ikke faa Gaarde ud af de skattepligtiges Rækker. Saaledes omdannede Korfits Rosenkrands 1648 en Bondegaard i Dreslette Sogn (Baag H.) til en Herregaard Flenstofte og lagde 4 andre Gaarde dertil som Ugedags²⁾, og Henning Pogwisch gjorde ved Oprettelsen af Billeshave Hovedgaard i Vejlbj S. (Vends H.) i Aaret 1650 ikke mindre end 6 hele og 4 halve Gaarde skattefri³⁾. Ud over Grænserne af det strengt lovlige var derimod Skattefrihed for Gaarde, fordi de laa til en adelig Avls- eller Ladegaard, thi Skattebrevene lød jo stadig paa Sædegaarde, og Herremanden residerede jo netop ikke paa Avlsgaardene. Ikke desto mindre blev det efter Haanden et anerkjendt Forhold. Endnu 1625 se vi et Exempel paa, at man har følt sig trykket af Sædegaards-

¹⁾ F. Ex. 4 Ejendomsgaarde 1642 til Frøslev i Stevns H. (Tryggeløse Lens Mandtal).

²⁾ Hagenskov Lens Skattem. 1648.

³⁾ Hindsgavl Lens Skattem. 1650.

udtrykket. Mogens Gyldenstjerne til Fulstofte havde 1624 gjort en stor Gaard i Foderup i Froste Herred til sin Ladegaard; da Skatten næste Aar skulde opkræves, lod han optage et Tingsvidne om, at 11 Gaarde vare Ugedagstjenere til den og derfor burde være skattefri. Tingsvidnet lød dog ikke alene paa, at han „selv har ladet saa og høste dertil og holder daglig Udspisning til sine Folk og Tjenere“, men det tilføjes: „og derhos foregiver Mogens Gyldenstjerne selv efter Lejlighed, som Tiden kan udfordre, at holde Hus der“; som yderligere Forsvar hedder det, at største Delen af Gaardene for kort Tid siden havde ligget under Bosjökloster som Ugedagstjenere¹⁾. Senere synes man gjennemgaaende at have taget Sagen lettere. 1648 oprettede Knud Ulfeldt Ladegaarden Borupgaard i Roholte S. af 3 Bøndergaarde og lagde 12 andre Gaarde til som Ugedags²⁾; Herredstingsvidne herom var nok til at gjøre dem skattefri³⁾. Og da den senere saa bekjendte Hans Friis byggede en Ladegaard i Dronningborg Len, lød Tingsvidnet af 1651 blot paa, at han brugte Avlingen dertil og holdt Ladegaardsfoged paa den med Kost og Løn samt 2 Røgttere og 6 Tærskere; saa paategnede Lensmanden paa Tingsvidnet, at 6 Gaarde gjorde Hovning dertil, og derved bleve de fri; at de gjorde Ugedagsarbejde, var end ikke bestemt nævnet⁴⁾. Dog er der Exempler paa, at saadanne Tilfælde gik til Doms. Som ovfr. S. 555 omtalt, havde Fru Sofie Rantzau, Enke efter Mogens Gylden-

¹⁾ Froste Herreds Skattem. 1625.

²⁾ Tidligere havde de tjent til hans i et andet Sogn liggende Hovedgaard Totterupholm og havde altsaa betalt Skatter. Jvfr. for øvrigt om Ladegaarden ovfr. S. 555.

³⁾ Tryggevalde Lens Skattem. 1648.

⁴⁾ Dronningborg Lens Skattem. 1651.

stjerne til Søholm, ladet oprette en Avlsgaard i Strøby S. i Stevns H., og hun havde lagt ikke mindre end 17 Gaarde dertil som Ugedags. Lensmanden Sigvard Urne vilde ikke uden videre godkjende Forholdet, og Sagen kom for Stevns Herredsting. Men Dommen, der afsagdes 14. Oktbr. 1645, faldt ud til Fordel for Sofie Rantzau; den holdt sig til hendes Indlæg, og i dette var henvist til Bestemmelsen i den koldingske Reces af 1558 om, at enhver Riddermandsmand maatte gjøre sig sit eget Gods saa nyttigt, som han kunde, og karakteristisk nok tillige til det Punkt i Fdg. af 23. Jan. 1635, der lød paa, at Adelige skulde befri deres Tjenere ved Lov og Dom¹⁾. I Løbet af de paafølgende 3 Aar forøgedes de 17 skattefri Gaarde med 7 andre²⁾.

Men adskillige Adelige gik langt videre. Selve Sognegrænsen blev ikke respekteret. Her var dog et Punkt, hvor Kronen nødig lod sig noget byde, og Lensmændene maatte hyppig finde sig i Paategnelser fra Rentekammeret, naar de havde godkjendt Adeliges Overgreb. Et særlig betegnende Exempel er det følgende. Da Skatteregistret for Froste Herred var forfærdiget for den Skat, som skulde opkræves til Mortensdag 1636, gjorde bl. a. Jokum Beck Indsigelse mod Optagelse derpaa af ikke mindre end 12 Gaarde. I Følge et Tingsvidne af 15. Febr. 1637 stævnedes

¹⁾ Tryggevælde Lens Skattem. 1645.

²⁾ Mærkes kan dog, at enkelte Gange søgtes der om Tilladelse til Skattefrihed ved nye adelige Gaardes Oprettelse. Saaledes fik Lensmanden paa Malmøhus Otte Thott 16. Maj 1651 Brev om at undersøge Forholdene i Anledning af, at Fru Kirstine Rantzau, Falk Lykkes Enke, havde ansøgt om, at Bønderne til en af hendes Mand bygget Gaard, kaldet Nygaard, maatte være skattefri (Skaanske Tegn.). Men af Brevet kan dog ikke ses, om Bøndergaardene laa i Sognet eller ikke, og flere Akter synes ikke at findes i Sagen.

hans Ridefoged Lensmanden Gunde Rosenkrands til at møde enten selv eller ved Fuldmægtig 14 Dage efter for at forsvare hvad han havde gjort. Ridefogeden nægtede ikke, at de omstridte Gaarde laa udenfor det Sogn, hvor Hovedgaarden Bosjökloster fandtes, men han gjorde gjældende, at denne Herregaard indenfor sit Sogn kun havde 21 Ugedagstjenere; det var umuligt for disse alene at overkomme det Arbejde, der udkrævedes Vaar og Høst, hvis de tillige skulde kunne udrette noget for dem selv; derfor havde han ladet de omstridte Gaarde udenfor Sognet hjælpe dem og gjøre Arbejde som Ugedagstjenere, og hidtil var det gaaet, uden at der behøvedes nogen Lindring for dem; men nu vare de blevne fattige, nogle endog øde, og derfor havde han maattet begjære dette Tingsvidne, „paa det at hans Husbonds Gods ikke skulde ødes, og det i saa Maade ikke alene skulde komme Kgl. Maj. til Afbræk paa Skattens Afgift, men ogsaa hans Husbond til stor Skade paa den Herlighed, han var hos dem berettiget“. 4 Bønder, „Naboer og Grander“, aflagde Ed paa Rigtigheden af Ridefogedens Erklæring. Lensmanden synes ikke at have svaret, men i Realiteten gav han efter, thi i det følgende Skattemandtal fandtes Gaardene ikke opførte. Dette blev dog Rentekammeret for stærkt; der blev gjort Antegnelser til Regnskabet paa Grundlag af, at Gaardene ikke laa i Hovedgaardens Sogn, og i Lensregnskabet for 16^{37/38} opførtes Skatten for de 2 sidste Aar, og i den følgende Tid findes Gaardene atter paa Skatteregistret¹⁾.

Det var dog langtfra altid, at Udvidelsen af Skattefri-

¹⁾ Froste Herreds Skattem. 1636. Antegnelser ved Lensregnsk. 16^{34/37} og 16^{37/38}. Lignende Indsigelser med lignende Resultat gjordes med Hensyn til 4 Gaarde til Ørtofte og 4 til Pugerup.

heden hinsides Sædegaardens Sognegrænse kunde hindres af Lensmanden eller Rentekammeret. Der blev fra Adels Side anvendt mange Kunstgreb i denne Henseende. I det 16de Aarhundrede havde Peder Oxe i Følge de af Christian III mod ham 1558 fremsatte Klagepunkter i stor Maalestok benyttet et saadant; han havde nemlig nogle Aar forinden taget en hel Landsby paa Laaland fra dens rette Sognekirke og lagt den under Nielstrup Sogn, for at Bønderne, der laa til hans Hovedgaard Nielstrup, kunde blive skattefri¹⁾. Fra det 17de Aarhundrede kjende vi to Exempler paa, at Hovedgaards-ejerne benyttede sig — og det med Held — af, at deres Hovedgaardsjorder strakte sig ind i et andet Sogn end det, hvor selve Gaarden laa; i begge Tilfælde havde de, rimeligvis med Overlæg, skaffet sig Stolestader i det andet Sogns Kirke. Sagen gik til Doms, men Dommen faldt begge Gange ud til Fordel for Adelsmanden, noget der ikke taler til Gunst for Herredstingenes Uafhængighed af Adelen. Det ene Tilfælde er fra Froste Herred i Skaane, hvor Niels Trolle, der ejede Skarholt i Sognet af samme Navn, havde erhvervet sig 11 Gaarde i Nabo-sognet Strø og 1632 gjorde Fordring paa Skattefrihed for dem. Lensmanden Erik Krabbe vilde ikke godvillig indrømme denne Fordring, men Herredstingsdommen af 26. Septbr. gik ham grundig imod og anerkjendte fuldstændig Niels Trolles Ridefogeds Indlæg, der støttede sig til de ovenfor omtalte Grunde, og hvori det desuden paa-stodes, at de Gaarde i Strø Sogn, som tidligere havde ligget til Skarholt, af Arilds Tid havde været fri for kongelig Skat og Tynge²⁾. Det andet ganske lignende

¹⁾ Ryge, Peder Oxe S. 144.

²⁾ Froste Herreds Skattemandt. 1632.

Tilfælde er fra Salling Herred paa Fyn. Christian Urne til Søgaard (i Søby S.) opnaaede her ved en Dom af 1655 Skattefrihed for alle Sognemændene, i alt 17, i Allested Sogn. Det hed i Dommen, at Christian Urne havde „sin Gaards Avl liggende tillige iblandt Allested Mænds Jord og Grund, hvilken de saaede og pløjede som Ugedagstjenere“, og havde sit Stolestade i Allested Kirke og søgte samme Kirke lige saa fuldkomment som sin egen Kirke Søby. Lensmanden Mogens Kaas's Foged gjorde forgjæves Indsigelse herimod med den Paastand, at de, som tidligere havde besiddet Søby, ikke havde tilholdt sig denne Rettighed; hertil svarede den adelige Foged, at hele Sognet aldrig nogensinde tilforn havde tilhørt Søgaard. Mod denne besynderlige, ganske ulovhjemlede Bevisførelse havde Herredstinget intet at sige¹⁾. Endnu mærkeligere var dog den Begrundelse, hvormed et paa Froste Herredsting 20. Jan. 1613 udstedt Tingsvidne frigjorde 7 Gaarde, der tilhørte den bekjendte Rigsmarsk Sten Maltens Sehested til Løberød²⁾. Det udtaltes uden Besmykkelse af Kjendsgjerningen, at de ikke laa i Hovedgaardens Sogn (Hammerlund), men derimod i 3 Nabo-sogne (Gudmandtorp, Høgserød og Harløse); Motivering for Skattefriheden var kun den, at de gjorde Ugedagsværk til Løberød, og at „de ligge næst for Løberøds Port nærmere end de andre Ugedagstjenere“. Ganske ugenert satte man sig altsaa her ud over Sognegrænsens Skranke, og Tingsvidnet blev respekteret. Men et endnu fyldigere Indblik i Ringeagten for Sognegrænsen faar man ved at se paa Afkortningsregistrene til Skattemand-

¹⁾ Nyborg Lens Skattem. 1654.

²⁾ Froste Herreds Skattem. 1612. Allerede 1610 opføres de 7 Gaarde i Afkortningslisten, men rimeligvis har Rentekammeret gjort Indsigelse og forlangt Tingsvidne om Forholdet.

tallene i Holbæk Len. Igjennem en Række Aar i Fyrrtyverne og Halvtredserne ser man her blot for Merløse Herred opført mindst 30 Gaarde, der vare skattefri som Ugedagstjenere, skjønt de laa udenfor deres Hovedgaardes Sogne. Til Sonnerup, der laa i Hvalsø S. i Voldborg H., afkortes 8 Gaarde i Soderup S. og 4 i Kirke-Eskildstrup S.; i det sidstnævnte Sogn frigjøres endvidere 5 G. til Tygestrup (i Ondløse S.) og 1 til Torbenfeld (i Torbenfeld S.). I N. Jernløse S. frigjøres 1 til Eriksholm (i Aagerup S.), 1 til Knabstrup (i S. Jernløse S.), 2 til Tølløse (i Tølløse S.) og 2 til Aastrup (i Saaby S. i Voldborg H.). Man kan for flere af disse Tilfælde paa- vise den anvendte Retsgrund i Tingsvidner fra 1636, som Lensmanden Mogens Pachs da havde skaffet sig til Dækning mod Angreb fra Rentekammeret. Disse Tingsvidner gik blot ud paa, at Gaardene ikke havde givet Skat, siden de bleve Ugedagstjenere til vedkommende Gaard eller i forrige Lensmands Tid¹⁾. Man ser vel her Betydningen af de faa Ord: „og de som“ (af Arilds Tid have været fri) i Skattebrevene fra Christian IV's Tid. Hævd gjorde skattefri trods Sognegrænsen.

Det tør altsaa fastslaas, at ved Kunstgreb og ved Hævd havde Adelen i ikke ringe Grad udvidet Skattefriheden for sine Bønder ud over hvad der var Privilegiets Mening²⁾. Hermed er det ogsaa bevist, at naar vi i et

¹⁾ Holbæk Lens Skattem. 1636.

²⁾ Hvor uklar man i det hele var om Berettigelsen til Skattefrihed, fremgaar af et Tilfælde fra 1653. Hans Friis havde søgt om at maatte lægge en Snes af sine Bøndergaarde under sit Birk Klausholm og i Andragendet fremhævet, at Kronen ikke vilde tabe noget derved. I den Anledning erklærede Lensmanden over Dronningborg Len Henrik Thott, at han ikke vidste, om 4 af de omhandlede Gaarde, som hørte til hans Len,

tidligere Afsnit opgjorde Ugedagsbøndernes Antal Landet over paa det eneste mulige statistiske Grundlag, nemlig ved Hjælp af Antallet af de Gaarde i vedkommende Sogn, der laa til Hovedgaarden, ere vi kun naaede til et Minimum.

Som Hovedpunkt i denne Undersøgelse skal dog her fortrinsvis lægges Vægten paa, at efter alt det fremsatte næppe nogen vil tvivle paa, at vi her staa ved det Forhold, som hovedsagentlig forklarer Formindskelsen af de skattepligtige Bønders Antal. Men endnu mere overbevisende bliver dette dog, naar vi forfølge Udviklingen af Tilvæksten af de skattefrie Ugedagsbønder i enkelte Len, Herreder og Sogne. Til det Øjemed har jeg fra 1610 til 1651 Aar for Aar og Skatteregister for Skatteregister gennemgaaet Mandtal, Afkortningslister og Bilag for Froste Len og Herred i Skaane, Tryggevælde Len i Sjælland, som bestod af de 3 Herreder Bjeverskov, Faxe og Stevns, samt Salling Herred i Nyborg Len paa Fyn. I den følgende Tabel er der sammendraget Hovedresultaterne; den første Rubrik angiver Nedgangen i de skattepligtige Bønders Tal i Løbet af de nævnte Aar, den anden Ugedagsbøndernes Tilvæxt og den tredje endelig Antallet af Ugedagsbønder 1651 efter den i Afsnit I foretagne Beregning.

	Nedgang i skattepl. Bønder.	Tilvæxt i Ugedags- bønder.	Ugedags- bønder 1651.
Froste Herred	171	147	215
Tryggevælde Len . . .	215	221	475
Salling Herred	189	235	c. 550 ¹⁾

„ved denne Frihed eximeres“ for at betale Kongen Skat (Jydske Indlæg 1653).

¹⁾ For at bringe Tallet i Overensstemmelse med Tilstanden 1651, er den Angivelse, vi have fra c. 1658, reduceret noget.

Tilvæksten i Ugedagsbønder er altsaa tydelig nok en aldeles overvejende Aarsag til Nedgangen i Skattebøndernes Tal; naar Tilvæksten i Tryggevælde Len og Salling Herred endog er større end Nedgangen, kan dette hidrøre fra, at enkelte Ugedagsbønder atter ved Salg ere blevne skattepligtige. Endnu klarere bliver dog Forholdet, naar man betragter det sognevis. I Salling Herred var der, bortset fra Øerne Lyø og Avernakø, 6 Sogne, hvor der ingen Herregaarde var. I alle disse Sogne er der ingen Nedgang i Skattebøndernes Tal i Tiden fra 1610 til 1651, og dog var Nedgangen i hele Herredet saa overordentlig stor! Naar man endvidere lægger Mærke til, at den samme Periode har bragt Antallet af Ugedagsbønderne i Tryggevælde Len og Salling Herred op over det dobbelte af hvad det var i Aarhundredets første Tiaar, faar man herved en Tidsbestemmelse for Fremskridtet af Godssamlingen omkring Herregaardene i alt Fald i disse Egne.

Det er ikke vor Hensigt her at fordybe os i topografiske eller personalhistoriske Data; men nogle Iagttagelser af saadan Natur fra Salling Herred ville vi dog ikke holde tilbage. Allerede 1610 laa vedkommende Sogne helt henholdsvis til Rantzauholm, der dengang ejedes af Statholderen i Kjøbenhavn Brejde Rantzau og senere gik over til Familien Lykke, og til Sandholt, der tilhørte Familien Rud. I Tiden fra 1610 til 1651 var det væsentlig Magnater som Rigsraaden Jørgen Brahe til Hvedholm, Fjellebro, Skovsgaard og Lundsgaard, Rigsmarsken Anders Bille til Damsbo, Gehejmeraaden Jørgen Schult til Finstrup og Christian IV's Svigermoder Ellen Marsvin til Lundegaard, der forøgede deres Hovedgaardes nærmeste Fæstegods. Og ret karakteristisk er her Talen om de

samme Herregaarde, til hvilke der i Følge en ovenfor anstillet Sammenligning¹⁾ er overvejende Sandsynlighed for en betydelig Nedlæggelse af Bønderjordbrug.

For Bonden var selvfølgelig den opnaaede Skattefrihed en Fordel. Men denne Fordel var uden Tvivl som Regel langt fra i Stand til at opveje den Skade, der voldtes ham ved de forøgede Byrder, der fulgte med at være Ugedagstjener. For Krongaardenes Vedkommende overdriver man næppe ved at anslaa Ugedagsbøndernes Hoveripligt til mindst 1—2 Dages Arbejde om Ugen under almindelige Forhold og 3 Dages i Saa- og Høsttiden foruden talrige Kjørsler²⁾. Hvad Adelsgaardene angaar, afgang det fordrede Arbejdes Størrelse naturligvis i høj Grad dels af Hovedgaardsjordernes Omfang dels af Ugedagsbøndernes Antal; men gjennemgaaende var det sikkert snarere større end det, der krævedes paa Kronens Slotte og Ladegaarde³⁾. Man erindre, at Hovedinteressen for Adelen ved Arronderingen af dens Fæstegods bestod i det forøgede Hoveri, der kunde paalægges de nærmest boende Bønder, og naar den med saa megen Iver vaagede over sine Ugedagsbønders Skattefrihed, saa var Grunden hertil næppe Ønsket om at stille dem bedre end deres Standsfæller, men simpelthen Bevidstheden om Nødvendigheden af Erstatning for det forøgede Arbejde. Vi have jo ogsaa set Ejeren af Bosjøkloster i Skaane 1637 gjøre gjældende, at 21 Ugedagsbønder umulig kunde be-

¹⁾ S. 559 Anm 1.

²⁾ Se den mærkelige Hoveriforening af 1578 for Ugedagsbønderne til Odensegaard (Nye Danske Mag. II, 156 f.).

³⁾ Jvfr. Arent Berntsen II, 156. Muligvis har dog Sjælland dannet en Undtagelse paa Grund af Christian IV's store Byggeforetagender og de uhyre Byrder, som derved lagdes paa Krongodsets Bønder.

stride Arbejdet til Hovedgaarden, og at de 12 andre Gaarde, af hvilke han var begyndt at kræve Ugedagsarbejde, skjønt de ikke laa i Hovedsognet, vare i Færd med at blive ødelagte og kun kunde hjælpes ved at opnaa Skattefrihed. Men selv Skattefriheden hjalp langtfra altid. I et Tingsvidne af 1628 fra Froste Herredsting hedder det i Anledning af, at 9 Gaarde vare blevne lagte som Ugedags til Ovsbygaard, at siden Ejeren har faaet dem til Ugedagstjenere, „er der blevet 3 Gaarde øde, som ingen Besidder er paa, formedelst besværlig Ægt og Arbejde, de blive tilsagte til og gjøre til Ovsbygaard“¹⁾. Og socialt set var maaske selve Arbejdet ikke det værste. Idet Ugedagsbønderne tilsagdes til at foretage saa godt som alt det paa Hovedgaarden forefaldende Arbejde, bleve de fra forholdsvis selvstændige Fæstere næsten til Herremandens Tyende. Jo flere Ugedagsbønder, desto større Forværring af Bondestandens sociale Stilling.

Men Forøgelsen af Ugedagsbøndernes Antal virkede ogsaa fordærlig i en anden Retning. Jo flere Ugedagsbønder, desto færre skattepligtige og altsaa desto større Skattetryk paa de tilbageblevne, og da Skattetrykket faktisk ikke kunde bæres, desto færre Indtægter for Kronen. I direkte Linje virkede altsaa Forøgelsen af Hoveriet til de adelige Hovedgaarde skadelig ikke blot for de nærmest paagjældende, men ogsaa for de øvrige Bønder og for hele Staten. Dette skete tilmed paa et Tidspunkt, hvor Landbrugets Kaar bleve slettere og slettere, og hvor Kronen stadig mere søgte sine Indtægter forøgede ikke fra sine Domæner, men netop fra Skatterne, og de, der

¹⁾ Froste Herreds Skattem. 1628.

medvirkede mest til den uheldige Udvikling, vare Kronens nærmeste Raadgivere. Det var ikke mærkeligt, at det hørte til den oppositionelle Borgerstands Program at klage over Ugedagsbøndernes Tilvæxt, særlig naar den foranledigedes paa den halvulovlige Maade ved Oprettelsen af nye Ladegaarde¹⁾. Paa dette Punkt skred ogsaa det ved Enevælden skabte nye Statssystem uden Betænkning ind. Ugedagsbøndernes Skattefrihed faldt ved Adelens Privilegier af 24. Juni 1661. Men idet Hoveriet ikke formindskedes, bleve de paagjældende Bønders Kaar snarere forværrede.

¹⁾ Se Klagerne fra Kjøbstæderne 1629 (Suhms nye Samlinger I, 199. 202. 219) og fra Kjøbenhavn 30. Oktbr. 1660 (Riegels, Christian V's Hist. S. 93). I det sidstnævnte Aktstykke fordredes Afskaffelsen af alle nye optagne „Platgaarde“. Det sidste Udtryk har jeg ikke andetsteds fundet paa Dansk, men paa Svensk betyder det adelig Ladegaard (Kreüger, Studier rörande de agrariska förhållandenes utveckling i Sverige S. 62).

Bilag.

Tab. I. Skaane 1651.

	Antal Gaarde.	Antal mindre Jordbrug.	Antal Jordbrug ialt.	Heraf:					Ode Jordbrug.	
				Kronens Jordbrug.	Gejstlig-herdens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedags-bonders J.	Jordegne Bønder.		
Malmöhus og Børringe Len:										
Skyts Herred	456	110	566	330	122	114	"			19
Oxie —	412	102	514	207	92	215	18	} 194 ¹⁾		59
Bare —	501	124	625	164	182	279	198			101
Torne —	591	95	686	270	173	243	132			89
Vemmenhøgs —	662	85	747	241	90	416	245			72
Ljunits —	264	45	309	129	11	169	40			38
Herrestad —	229	92	321	14	23	284	170			30
Ingelstad —	638	172	810	196	61	553	130			46
Landskrone Len:										
Harjager Herred	398	102	500	125	131	244	108	} 99		67
Rønneberg —	400	29	429	150	74	205	65			37
Færs —	796	11	807	159	49	599	190			55
Ons —	522	44	566	120	75	371	129			45
Helsingborg Len:										
Luggude Herred	964	77	1041	385	58	598	360	} 368		18
S. Asbo —	416	81	497	161	16	320	190			15
N. Asbo —	506	71	577	339	13	225	136			6
Bjerger —	405	38	443	290	21	132	36			2
Froste Len og Herred	925	44	969	241	162	566	215	88		78
Jerrestad Len og Herred	398	41	439	82	47	310	107	se Anm. 1		52
Kristiansstad Len:										
Albo Herred	340	44	384	33	34	317	85	} 414		30
Gers —	826	96	922	331	59	532	221			28
Gonge —	1554	211	1765	784	90	891	308			19
Villands —	879	115	994	433	51	510	180			8
Ialt . . .	13082	1829	14911	5184	1634	8093	3263	1163		914

1) Herunder gaar Jerrestad Len.

Tab. II. Adelige Hoved- og Ladegaarde i Skaane 1651.

Herred og Sogn.	Hovedgaard.	Ejer.	Antal Jordbrug.	Heraf til Hovedgaarden.
Skyts Herred	ingen			
Oxie Herred:				
Ingelsted Sogn	Mogenstrup	Otte Thott	21	18
Bare Herred:				
Røjøby Sogn	Krogerup	Anne Rammel	80	15
Lomme —	Alnerup	Gunde Rosenkrands	31	20
Lyndby —	Assertorp	Ingeborg Ulfstand	35	13
Gunnerup —	Hækkebjerg	Ingeborg Ulfstand	63	58
Bare —	Torup	Korfits Ulfeldt	42	39
Flakkerup —	Verpinge	Tage Thott	11	1
Skabersjø —	Skabersjø	Tage Thott	52	52
Torne Herred:				
Borreby Sogn	Borreby	Otte Lindenov	28	28
Sandby —	Fliginge	Axel Sehested	49	27
Irløse —	Svenstrup	Knud Ulfeldt	17	16
Bunderup —	Uglerup	Lavrits Galtung	24	4
Blenterup —	Aagerup	Otte Thott	63	34
Gjødsløv —	Bjørnstrup	Ingeborg Ulfstand	40	23
Vemmenhøgs Herred:				
Skurup Sogn	Svanholm	Erik Gyldenstjerne	63	49
Anderslev —	Markiegaard	Ide Skeel	54	15
Solbjerg —	Torsjø	Henrik Gyldenstjerne	22	9
Kjelstrup —	Jordbjerg	Iver Krabbe	46	40
Ø. Vemmenhøgs —	Dybæk	Lave Bille	49	42
Gjerslev —	Næsbyholm	Lisbet, Margrete og Anne Beck	44	44
Slimminge —	Braade	Otte Thott	62	46
Ljunits Herred:				
S. Vilje Sogn	Rydsgaard	Otte Thott	67	12
Skibberup —	Hortegaard	Lave Bille?	42	12
Balkager —	Marsvinsholm	Christian og Axel Urne	27	26
Herrestad Herred:				
Herrestad Sogn	Herrestad	Tage Thott	65	46
Hogested —	Hogestedgaard	Frands Rantzau	21	19

Tab. III. Bleking 1651.

		Antal Gaarde.	Antal mindre Jordbrug.	Antal Jordbrug ialt.	Heraf:				
					Kronens Jordbrug.	Gejstlig-herdens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedags-bonders J.	Jordegne Bønder.
Solvitsborg Len:									
Bregne	Herred	362	4	366	298	7	61	"	} 105
Lister	—	256	16	272	165	"	107	"	
Kristianopel Len:									
Medelst	Herred	698	11	709	623	"	86	"	} 291
		400	5	410	372	"	10	"	
Ialt . . .		1721	36	1757	1478	7	272	"	396

Tab. IV. Sjælland med Hven og Møn 1651.

		Antal Gaarde.	Antal mindre Jordbrug.	Antal Jordbrug ialt.	Heraf:					
					Kronens Jordbrug.	Gejstlig-herdens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedags-bonders J.	Jordegne Bønder.	Ode Jordbrug.
Kronborg Len:										
Holbo	Herred	360	52	412	411	1	"	"	} "	
Lynge	—	718	67	785	751	6	28	"		
Frederiksborg Len:										
Strø	Herred	326	39	365	356	9	"	"	4	
Kjøbenhavns Len:										
Sokkelund	Herred	468	36	504	464	40	"	"	} 30	
Smørum	—	394	13	407	314	60	33	10		
Ølstykke	—	179	7	186	185	1	"	"		
Roskilde og Svenstrup Len:										
Sømme	Herred	311	20	331	147	160	24	3	} 1	
Tune	—	258	"	258	80	136	42	"		
Ramsø	—	346	27	373	104	159	110	20		
Voldborg	—	360	65	425	98	144	183	97		
Tryggevalde Len:										
Bjevskov	Herred	417	49	466	55	55	356	165	} 59	
Stevns	—	490	14	504	152	100	252	81		
Faxe	—	559	40	599	124	33	442	229		

Tab. V. Adelige Hoved- og Ladegaarde paa Sjælland 1651.

Herred og Sogn.	Hovedgaard.	Ejer.	Antal Jordbrug.	Heraf til Hoved- gaarden.
Holbo Herred	ingen			
Lynge —	ingen			
Stro —	ingen			
Sokkelund —	ingen			
Smørum Herred:				
Sengeløse Sogn	Raarup	Sigvard Urne	41	10
Ølstykke Herred	ingen			
Somme Herred:				
Gjevninge Sogn	Lindholm	Barbara Vittrup	15	3
Tune Herred	ingen			
Ramsø Herred:				
Syv Sogn	Vibygaard	Ove Gjedde	38	15
Kjøge —	Kjøgegaard	Christen Skeel	5	5
Voldborg Herred:				
Hvalso Sogn	Sommerup	Knud og Jørgen Urne	29	20
Ry —	Rygaard	Niels Trolle	52	32
Sonnerup —	Trudsholm	Sten Bille	34	19
Saaby —	Aastrup	Jørgen Sefeldt	60	15
Sæby —	Egholm	Oluf Rosenkrands	38	11
Bjeverskov Herred:				
Valløby Sogn	Vallo	Christen Skeel	19	19
Lidemark —	Taagerød	Lisbet Bille	23	9
Lellinge —	Lellingegaard	Kirstine Munk	23	22
Vollerslev —	{ Jonstrup Herlufstrup	{ Niels Trolle Lisbet Bille	{ 22	{ 13 6
Herfølge —	{ Gunderup Rudholt	{ Christen Skeel	{ 98	{ 96
Stevns Herred:				
Magleby Sogn	Søholm	Sofie Rantzau	65	15
Stroby —	Stroby Ladegaard	Sofie Rantzau	54	24
Holtug —	Gjorslev	Anne Lunge	47	14
St. Hedinge —	Erikstrup	Christen Eriksen	77	"
Frøslev —	Frøslev	Knud Ulfeldt	31	28
Hellested —	Valbygaard	Vincents Bille	73	?
Faxe Herred:				
Alslev Sogn	Alslev	Otte Urne	29	29
Spjellerup —	Vemmetofte	Karen Krabbe	38	38
Faxe —	Totterupholm	Knud Ulfeldt	150	61

Tab. VI. Falster 1662 (og 1651).

		Antal Jordbrug.	Heraf:				Jordegne Bønder.
			Kronens Jordbrug.	Geistlig-herdens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedagsbonders J.	
Nykjøbing Len:							
Norre	Herred	732	651	65	16	"	} 2
Sønder	—	739	624	87	28	4 ?	
Ialt . . .		1471	1275	152	44	4 ?	2

Tab. VII. Laaland 1662 (og 1651).

		Antal Jordbrug.	Heraf:				Jordegne Bønder.
			Kronens Jordbrug.	Geistlig-herdens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedagsbonders J.	
Halsted Kl. og Ravnsborg Len:							
Norre	Herred	682	460	42	180	93	} 264
Sønder	—	841	600	25	216	83	
Aalholm Len:							
Musse	Herred	1076	599	46	431	235	} 254
Fuglse	—	838	394	140	304	120	
Ialt . . .		3437	2053	253	1131	531	518

Tab. VIII. Adelige Hoved- og Ladegaarde paa Laaland 1662.

Herred og Sogn.		Hovedgaard.	Antal Jordbrug.	Heraf til Hovedgaarden.
Norre Herred:				
Sandby	Sogn	{ Adserstrup Grinsted }	110	1
Vindeby	—			43
Utterslev	—	Utterslevgaard	82	28
Halsted	—	Søbygaard	86	18
Sønder Herred:				
Søllested	Sogn	Søllestedgaard	37	10
Ryde	—	Gammelgaard	37	3
Græshave	—	Ollingsøgaard	28	11

Herred og Sogn.		Hovedgaard.	Antal Jordbrug.	Heraf til Hovedgaarden.
Tillidse	Sogn	Rudbjerggaard	51	47
Vesterborg	—	Pederstrup	61	12
Musse Herred:				
Thoreby	Sogn	{ Fuglsang Rosenlund }	164	28 6
Radsted	—	Krænkerup	61	58
Musse	—	Brauslykke	22	9
Slemminge	—	Norregaard	51	31
Saxkjøbing	—	Orebygaard	54	23
Huseby	—	{ Nielstrup Aarsmarke }	82	29
Engestofte	—	Engestofte	19	19
Taars	—	Berridsgaard	56	32
Fuglse Herred:				
Fuglse	Sogn	Kjærstrup	49	15
Kronge	—	Soholt	11	11
Taagerup	—	Højbygaard	41	19
Olstrup	—	Lungholm	22	7
Errindlev	—	Bremersvold	49	11
Sædinge	—	Sædingegaard	24	6
Nebbelunde	—	Danstedgaard	36	"
Skjørringe	—	Taastrup	23	12
Ostofte	—	Havlykkegaard	120	25
Aageby	—	Olstrup	20	14

Tab. IX. Fyn med Langeland 1662 (og 1658).

		Antal Jordbrug.	Heraf:				
		Kronens Jordbrug.	Geistlig- hedens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Fædelags- bonders J.	Jordløse Bønder.	
Nyborg Len:							
Hindsholm	Herred	178	21	"	157	85	} 183
Vinding	—	580	225	28	327	158	
Gudme	—	550	104	11	435	239	
Sunds	—	647	120	16	511	207	
Salling	—	986	62	16	908	597	

		Antal Jordbrug.	Heraf:				Jordegne Bønder.
			Kronens Jordbrug.	Gejstlig- hedens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedags- bonders J.	
Odense Len:							
Bjerger	Herred	264	64	24	176	65	} 55
Aasum	—	335	88	14	233	112	
Odense	—	545	385	34	126	3	
Lunde	—	296	177	14	105	59	
Skam	—	345	141	21	183	84	
Hagenskov Len:							
Baag	Herred	786	331	65	390	107	97
Rugaard Len:							
Skovby	Herred	625	269	15	341	155	79
Hindsgavl Len:							
Vends	Herred	749	238	75	436	143	83
Tranekjær Len:							
Norre	Herred	376	196	17	163	56	} 49
Sonder	—	364	190	4	170	62	
Ialt . . .		7626	2611	354	4661	2132	546

Tab. X. Adelige Hoved- og Ladegaarde paa Fyn 1662 (og 1658).

Herred og Sogn.		Hovedgaard.	Antal Jordbrug.	Heraf til Hoved- gaarden.
Hindsholm Herred:				
Viby	Sogn	{ Brølykke Hverringe }	46	12
Stubberup	—			Eskebjerg
Vinding Herred:				
Flodstrup	Sogn	Rorbæk	42	10
Skjellerup	—	Hindema	27	9
Kullerup	—	Jalskov	26	4
Vindinge	—	Ellensborg	64	36
Orbæk	—	Orbæklande	34	25
Ellested	—	Lykkesholm	18	18
Herrested	—	Ravnholt	50	45
Hellerup	—	Hellerup	15	11
Aarslev	—	Torpegaard	18	"

Herred og Sogn.	Hovedgaard.	Antal Jordbrug.	Heraf til Hovedgaarden.
Langelands S. Herred:			
Longelse Sogn	Mollegaard	42	8
Tryggelev —	Lykkesholm	24	3
Fodslette —	Hjortholm	16	13
Humble —	{ Leggebølle Ladegd. Skovsgaard Vestergaard }	121	7 8 10
Magleby —	{ Brolykke Holmegaard }	90	6 7

Tab. XI. 29 norrejske Herreder 1651.

	Antal Gaarde.	Antal mindre Jordbrug.	Antal Jordbrug ialt.	Heraf:				
				Kronens Jordbrug.	Gejstlig-herdens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedagsbonders J.	Jordløgne Bonder.
Koldinghus Len:								
Anst Herred	278	102	380	357	17	6	4	} 290
Brusk —	248	45	293	279	14	"	"	
Elbo —	188	82	270	268	"	2	"	
Holmans —	209	31	240	238	2	"	"	
Jerlev —	118	21	139	139	"	"	"	
Slavs —	111	24	135	29	48	58	16	
Torrild —	247	69	316	38	9	269	162	
Norvang —	471	145	616	40	24	552	202	
Riberhus Len:								
Malt Herred	240	68	308	27	20	261	117	} 67
Gjording —	254	85	339	136	48	155	80	
Skadst —	511	119	630	334	87	209	85	
Vester —	401	149	550	265	56	229	111	
Lundenæs Len:								
Oster Herred	174	77	251	27	65	159	82	} 104
Norre —	207	190	397	194	46	157	58	
Hammerum —	336	145	481	160	6	315	82	
Bølling —	305	170	475	230	28	217	40	
Ginding —	227	94	321	46	34	241	147	
Hjern —	348	168	516	107	14	395	85	

	Antal Gaarde.	Antal mindre Jordbrug.	Antal Jordbrug ialt.	Heraf:				Jordegne Bønder.
				Kronens Jordbrug.	Geistlig-herdens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedags-bønders J.	
Aarhusgaard Len:								
Ning Herred	322	42	364	208	80	76	13	} 144
V. Lisbjerg —	133	15	148	95	34	19	"	
Hasle —	145	11	156	55	88	13	5	
Skanderborg Len:								
Vor Herred	502	28	530	288	1	241	168	} 162
Tyrsing —	188	14	202	155	24	23	11	
Hjelmslev —	254	8	262	240	22	"	"	
Framlev —	171	13	184	122	27	35	14	
Sabro —	155	27	182	46	24	112	61	
Gjern —	269	21	290	246	14	30	11	
Silkeborg Len:								
Vrads Herred	232	54	286	126	3	157	59	} 45 ¹⁾
Lysgaard —	331	46	377	226	2	149	45	
Ialt . . .	7575	2063	9638	4721	837	4080	1658	812

Tab. XII. Herrederne Nord for Limfjorden 1657—62.

	Antal Gaarde.	Antal mindre Jordbrug.	Antal Jordbrug ialt.	Heraf:			Jordegne Bønder.
				Kronens og Geistlighedens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedags-bønders J.	
Aalborghus Len:							
Hvelbo Herred	185	132	317	191	126	14	} 59 ²⁾
Horns —	223	272	495	30	465	330	
Ø. Han —	216	176	392	112	280	60	
V. Han —	215	207	422	220	202	14	
Aastrup Len:							
Jerslev Herred	384	346	730	244	486	250	} 8
Børglum —	?	?	777	303	474	295	
Vennebjerg —	298	203	501	170	331	90	

1) Heri indbefattet de jordegne i Hids Herred (Tab. XV).

2) Heri indbefattet de jordegne Bønder i de andre Herreder under Aalborghus Len (Tab. XIII og XV).

	Antal Gaarde.	Antal mindre Jordbrug.	Antal Jordbrug ialt.	Heraf:			Jordegne Bønder.
				Kronens og Gejstlighedens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedagsbønders J.	
Ørum og Vestervig Len:							
Refs Herred	367	134	501	383	118	38	2
Hassing —	289	150	439	195	244	65	
Hundborg —	219	84	303	168	135	40	
Hillerslev —	361	185	546	226	320	30	
Ialt . . .			5423	2242	3181	1226	69

Tab. XIII. 16 norrøjske Herreder 1651.

	Antal Gaarde.	Antal mindre Jordbrug.	Antal Jordbrug ialt.	Heraf:			Jordegne Bønder.
				Kronens Jordbrug.	Gejstlighedens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	
Dronningborg Len:							
Sonderlyng H.	281	22	303	96	27	180	se Tab. XV.
Hald Len:							
Middelsom H.	234	55	289	107	15	167	54 ¹⁾
Nørlyng —	197	49	246	51	110	85	
Rinds —	461	55	516	181	47	288	
Fjends —	370	38	408	119	40	249	
Mariager Len:							
Gishum Herred	349	32	381	147	50	184	2
Skivehus Len:							
Hindborg Herred	230	50	280	166	5	109	28
Rodding —	181	50	231	60	9	162	
Nørre —	253	69	322	53	29	240	
Harre —	215	72	287	180	8	99	
Aalborghus Len:							
Hindsted Herred	386	40	426	119	2	305	se Tab. XII.
Hellum —	305	27	332	74	4	254	
Fleskum —	334	70	404	248	55	101	
Aars —	318	63	381	141	15	225	
Hornum —	524	62	586	194	92	300	
Slet —	385	51	436	141	18	277	
Ialt . . .	5023	805	5828	2077	526	3225	84

1) Heri indbefattet de jordegne paa Mors (Tab. XV).

Tab. XIV. Jordbrugenes Antal i 24 norrejydske Herreder samt paa Læsø 1662 og 1690.

	Antal Gaarde.	Antal mindre Jordbrug.	Antal Jordbrug ialt.
Stjernholm Len:			
Bjerge Herred	540	49	589
Hatting —	300	1	301
Nim —	155	1	156
Aalborg Len:			
Hads Herred	561	8	569
Silkeborg Len:			
Hids Herred	155	2	157
Kalø Len:			
Mols Herred	280	52	332
Sonder —	378	29	407
Norre —	361	57	418
O. Lisbjerg —	356	26	382
Sonderhald —	479	25	504
Dronningborg Len:			
Galten Herred	295	17	312
Støvring —	166	1	167
Rugso —	194	1	195
Gjerlev —	312	1	313
Hovbjerg —	286	25	311
Onsild —	129	8	137
Norrehald —	245	"	245
Hald Len:			
Mors' Sønder Herred	337	95	432
Mors' Norre —	306	58	364
Aalborghus Len:			
Kjær Herred	346	242	588
Bovling Len:			
Hing Herred			502
Ulvborg —			335
Skodborg —			681
Vandfuld —			247
Læsø			287
			8931
		ialt . . .	

Tab. XV. Ejendomsfordelingen i 24 nørrejydske Herreder samt paa Læsø 1651.

	Kronens og Gejstlig- hedens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedags- bonders Jordbrug.	Jordegne Bonder.
Stjernholm Len:				
3 Herreder	374	672	187	64
Aakjær Len:				
Hads Herred	534	35	"	58
Silkeborg Len:				
Hids Herred	146	11	"	se Tab. XI.
Kalo Len:				
5 Herreder	818	1225	571	134
Dronningborg Len:				
7 Herreder	860	820	476	77
Hald Len:				
Mors' 2 Herreder . . .	360	436	255	se Tab. XIII.
Aalborghus Len:				
Kjær Herred	200	388	187	se Tab. XII.
Læsø	287	"	"	"
Bøvling Len:				
4 Herreder	632	1133	500	48
Ialt	4211	4720	2176	381

Tab. XVI. Oversigt over Nørrejylland 1651.

	Jordbrug ialt.	Heraf:			Jordegne Bonder.
		Kronens og Gejstlig- hedens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedags- bonders Jordbrug.	
29 Herreder	9638	5558	4080	1658	812
11 —	5423	2242	3181	1226	69
16 —	5828	2603	3225	1530	84
24 — og Læsø	8931	4211	4720	2176	381
Ialt	29820	14614	15206	6590	1346

Tab. XVII. Adelige Hoved- og Ladegaarde i 29 norrejsdske Herreder 1651.

Herred og Sogn.	Hovedgaard.	Ejer	Antal Jordbrug.	Heraf til Hovedgaarden.
Anst Herred:				
Vamdrup Sogn	Osterbygaard	Christian Rantzau	45	4
Brusk Herred	ingen			
Elbo —	ingen			
Holmann:	ingen			
Jerlev —	ingen			
Slavs Herred:				
Grindsted Sogn	Urup	Bendix Norby	49	16
Vorbasse —	Donslund	Bendix Norby	42	8 ¹⁾
Torrild Herred:				
Bredsten Sogn	{ Kjeldkjer Abildgaard	{ Henrik Thott Jorgen Brahe	{ 45	{ 25 19
Skibed —	Haraldskjer	Anne Munk	42	3
Gadbjerg —	Refstrup	Herman Kaas	25	11
Norup —	Engelholm	Jorgen Brahe	51	48
Jelling —	Faarupgaard	Henrik Thott	49	4
Hover —	{ Lerbæk Rugballegaard	{ Erik Brockenhuus Manderup Abildgaard	{ 26	{ 18 6
Kollerup —	{ Brandbjerg Skovgaard	{ Ingeborg Skeel Christian Rantzau	{ 29	{ 16 12
Norvang Herred:				
Hornstrup Sogn	Grundet	Mette Rosenkrands	39	18
Ø. Snede —	Agersbol	Jorgen Juel	59	22
Grejs —	Højgaard	Jorgen Munk?	28	?
Sindbjerg —	Laage	Jorgen Juel	49	17
Langskov —	Hovlgaard	Christian Rantzau	25	9
Hvejsel —	Mindstrup	Chr. Thom. Sehested	63	7
Nykirke —	Alsted	Lene og Margr. Juel?	34	15
Give —	{ Donnerup Sonderhoed	{ Ellen Skram Sofie Staverskov	{ 46	{ 12 20
Tyregod —	Hastrup	Jorgen Kaas	50	45
Vester —	Rorbæk	Jorgen Hog	14	13
Brande —	Brandholm	Herluf Mormand	59	23
Omme —	{ Jullingsholm Omvraa	{ Erik Juel Edel ell. Sophie Munk?	{ 44	{ 1 "

1) Ikke medregne til Ugedagstjenerne, da Donslund var bortforpagtet af Ejeren.

Herred og Sogn.		Hovedgaard.	Ejer.	Antal Jordbrug.	Heraf til Hoved-gaarden.
Sabro Herred:					
Lyngaa	Sogn	Favrskov	Niels Friis	29	18
Folby	—	Nørringgaard	Oluf Parsberg	33	23
Lading	—	Lyngballegaard	Caspar Gersdorf	33	19
Sabro	—	Ristrup	Caspar Gersdorf	10	1
Gjern Herred:					
Hammel	Sogn	Jernit	Oluf Parsberg	12	11
Vrads Herred:					
Hammer	Sogn	Hammergaard	Jørgen Høg	11	11
Tyrsting	—	Mattrup	Korfits Ulfeldt	27	27
Tørring	—	Stovgaard	Chr. Thom. Sehested	28	21
Lysgaard Herred:					
Sjorslev	Sogn	Avnsbjerg	Jørgen Marsvin	23	20
Højbjerg	—	Palstrup	Oluf Parsberg	21	8
Torning	—	Kjærsholm	Tyge Sandberg	48	17

Tab. XVIII. Skattepligtige Bønder i Skaane.

Len.		Jordegne Bønder.			Fæstebønder.			Skattebønder ialt.	
		Hele Gaarde.	Halve og mindre Gaarde.	Ialt.	Hele Gaarde.	Halve Gaarde og mindre Jordbrug.	Ialt.		
Kristiansstad	1622	402	22	424	1680	632	2312	2736	
	—	1651	364	50	414	1275	745	2020	2434 ¹⁾
			÷ 38	+28	÷ 10	÷ 405	+113	÷ 292	÷ 302
Froste Herred	1606	104	1	105	561	92	653	758	
	—	1651	63	25	88	299	188	487	575
			÷ 41	+24	÷ 17	÷ 262	+ 96	÷ 166	÷ 183
Helsingborg (og Baastad) (dog ikke Gønge H.)	1584	467	3	470	1364	21	1385	1855	
	—	1651	274	94	368	656	477	1133	1501
			÷ 193	+91	÷ 102	÷ 708	+456	÷ 252	÷ 354

1) Tallene ere vistnok noget for høje, da Afkortningen ikke er klar.

		Jordegne Bønder.			Fæstebønder.			Skattebønder ialt.
		Hele Gaarde.	Halve og mindre Gaarde.	Ialt.	Hele Gaarde.	Halve Gaarde og mindre Jordbrug.	Ialt.	
Landskrone	1602	127	11	138	1343	436	1779	1917
—	1651	87	12	99	975	512	1487	1586
		÷ 40	+ 1	÷ 39	÷ 368	+ 76	÷ 292	÷ 331
Malmöhus (med Jerrestad og Hovvinge)	1602	204	"	204	3049	"	3649	3913
—	1651	76	118	194	2260	1029	3289	3483
		÷ 188	+ 118	÷ 70	÷ 1389	+ 1029	÷ 360	÷ 430

Tab. XIX. Skattepligtige Bønder i Bleking.

Len.		Jordegne Bønder.			Fæstebønder.			Skattebønder ialt.
		Hele Gaarde.	Halve og mindre Gaarde.	Ialt.	Hele Gaarde.	Halve Gaarde og mindre Jordbrug.	Ialt.	
Kristianopel og Sølvißborg	1600	380	7	387	1399	55	1454	1841
Kristianopel	1651	99	6	105	308	72	380	485
Sølvißborg	1651	287	4	291	999	77	1076	1367
Kristianopel og Sølvißborg	1651	386	10	396	1307	149	1456	1852
		+ 6	+ 3	+ 9	÷ 92	+ 94	+ 2	+ 11

Tab. XX. Skattepligtige Bønder paa Bornholm.

Len.		Jordegne Bønder.			Fæstebønder.			Skattebønder ialt.
		Hele Gaarde.	Halve og mindre Gaarde.	Ialt.	Hele Gaarde.	Halve Gaarde og mindre Jordbrug.	Ialt.	
Hammershus	1610	671	7	678	191	2	193	871
—	1651	680	"	680	184	"	184	864
		+ 9	÷ 7	+ 2	÷ 7	÷ 2	÷ 9	÷ 7

Tab. XXI. Skattepligtige Bønder paa Sjælland.

Len.		Jordegne Bønder.			Fæstebønder.			Skattebønder ialt.
		Hele Gaarde.	Halve og mindre Gaarde.	Ialt.	Hele Gaarde.	Halve Gaarde og mindre Jordbrug.	Ialt.	
Abrahamstrup —	1610	"	"	"	286	? ¹⁾	286	286
	1651	"	"	"	271	"	271	271
		"	"	"	÷ 15	?	÷ 15	÷ 15?
Antvorskov og Søbygaard —	1606	3	"	3	1219	"	1219	1222
	1612	2	"	2	1093	56	1149	1151
	1652	÷ 1	"	÷ 1	÷ 126	+ 56	÷ 70	÷ 71
Dragsholm —	1612	26	"	26	708	177	885	911
	1651	19	"	19	513	370	883	902
		÷ 7	"	÷ 7	÷ 195	+ 193	÷ 2	÷ 9
Frederiksborg —	1613	"	"	"	735	c. 50	785	785
	1651	"	"	"	726	86	812	812
		"	"	"	÷ 9	+ 36	+ 27	+ 27
Holbæk —	1610	5	"	5	738	? ²⁾	738?	743?
	1651	2	"	2	451	329	780	782
		÷ 3	"	÷ 3	÷ 287	+ 329?	+ 42?	+ 39?
Kalundborg (med Undt. af Samsø) —	1603	8	"	8	706	? ³⁾	706?	714?
	1651	8	"	8	635	77	712?	720?
		"	"	"	÷ 71	+ 77?	+ 6?	+ 6?
Kjøbenhavns —	1610	"	"	"	907	20	927	927
	1651	"	"	"	913	12	925	925
		"	"	"	+ 6	÷ 8	÷ 2	÷ 2

¹⁾ Gaardsæder ere sammenregnede med Husmænd og Inderster, saa at deres Antal ikke kan ses.

²⁾ Ligesom ved Abrahamstrup.

³⁾ Ligesom ved Abrahamstrup.

Tab. XXII. Skattepligtige Bønder paa Samsø.

		Jordegne Bønder.			Fæstebønder.			Skattebønder ialt.
		Hele Gaarde.	Halve og mindre Gaarde.	Ialt.	Hele Gaarde.	Halve Gaarde og mindre Jordbrug.	Ialt.	
Samsø	1603	"	"	"	353	"	353	353
—	1651	"	"	"	339	11	350	350
		"	"	"	÷14	+11	÷3	÷3

Tab. XXIII. Skattepligtige Bønder paa Falster.

Len.		Jordegne Bønder.			Fæstebønder.			Skattebønder ialt.
		Hele Gaarde.	Halve og mindre Gaarde.	Ialt.	Hele Gaarde.	Halve Gaarde og mindre Jordbrug.	Ialt.	
Nykjøbing	1610	2	"	2	1380	3	1383	1385
—	1651	2	"	2	1037	432	1469	1471
		"	"	"	÷343	+429	+ 86	+ 86

Tab. XXIV. Skattepligtige Bønder paa Laaland.

Len.		Jordegne Bønder.			Fæstebønder.			Skattebønder ialt.
		Hele Gaarde.	Halve og mindre Gaarde.	Ialt.	Hele Gaarde.	Halve Gaarde og mindre Jordbrug.	Ialt.	
Aalholm	1610	278	"	278	955	105	1060	1338
—	1651	254	"	254	781	116	897	1151
		÷24	"	÷24	÷174	+ 11	÷163	÷187
Halsted	1610	291	"	291	1113	"	1113	1404
—	1650	241	23	264	748	214	962	1226
		÷50	+23	÷27	÷365	+214	÷151	÷178

Tab. XXV. Skattepligtige Bønder paa Fyn.

Len.		Jordegne Bønder.			Fæstebønder.			Skattebønder i alt.
		Hele Gaarde.	Halve og mindre Gaarde.	I alt.	Hele Gaarde.	Halve Gaarde og mindre Jordbrug.	I alt.	
Hagenskov —	1600	112	"	112	497	4	501	613
	1651	90	7	97	363	78	441	539
		÷ 22	+ 7	÷ 15	÷ 134	+ 74	÷ 60	÷ 75
Hindsgavl —	1606	95	"	95	543	"	543	638
	1651	61	22	83	286	175	461	544
		÷ 34	+ 22	÷ 12	÷ 257	+ 175	÷ 82	÷ 94
Nyborg —	1610	233	"	233	1692	"	1692	1925
	1651	154	29	183	991	412	1403	1586
		÷ 79	+ 29	÷ 50	÷ 701	+ 412	÷ 289	÷ 339
Odensegaard —	1610	114	"	114	1242	"	1242	1356
	1651	53	2	55	1000	171	1171	1226
		÷ 61	+ 2	÷ 59	÷ 242	+ 171	÷ 71	÷ 130
Rugaard —	1610	79	"	79	327	3	330	409
	1651	71	8	79	176	164	340	419
		÷ 8	+ 8	"	÷ 151	+ 161	+ 10	+ 10
Tranekjær —	1610	56	"	56	589	"	589	645
	1651	48	1	49	462	30	492	541
		÷ 8	+ 1	÷ 7	÷ 127	+ 30	÷ 97	÷ 104

Tab. XXVI. Skattepligtige Bønder i Østdanmark til Lille Bælt.

		Jordegne Bønder.			Fæstebønder.			Skattebønder ialt.
		Hele Gaarde.	Halve og mindre Gaarde.	Ialt.	Hele Gaarde.	Halve og mindre Jordbrug.	Ialt.	
Skaane —	c. 1600	1364	37	1401	8597	1181	9778	11179
	1651	864	299	1163	5465	2951	8416	9579
		÷500	+262	÷238	÷3132	+1770	÷1362	÷1600
Bleking —	1600	380	7	387	1399	55	1454	1841
	1651	386	10	396	1277	149	1426	1822
		+ 6	+ 3	+ 9	÷ 122	+ 94	÷ 28	÷ 19
Bornholm —	1610	671	7	678	191	2	193	871
	1651	680	"	680	184	"	184	864
		+ 9	÷ 7	+ 2	÷ 7	÷ 2	÷ 9	÷ 7
Sjælland —	c. 1610	217	"	217	11813	848	12661	12878
	1651	113	34	147	9712	2269	11981	12128
		÷104	+ 34	÷ 70	÷2101	+1421	÷ 680	÷ 750
Samsø —	1603	"	"	"	353	"	353	353
	1651	"	"	"	339	11	350	350
		"	"	"	÷ 14	+ 11	÷ 3	÷ 3
Falster —	1610	2	"	2	1380	3	1383	1385
	1651	2	"	2	1037	432	1469	1471
		"	"	"	÷ 343	+ 429	+ 86	+ 86
Laaland —	1610	569	"	569	2068	105	2173	2742
	1651	495	23	518	1529	330	1859	2377
		÷ 74	+ 23	÷ 51	÷ 539	+ 225	÷ 314	÷ 365
Fyn —	c. 1610	689	"	689	4890	7	4897	5586
	1651	477	69	546	3278	1030	4308	4854
		÷212	÷ 69	÷143	÷1612	+1023	÷ 589	÷ 732

	Jordegne Bønder.			Fæstebønder.			Skattebønder ialt.
	Hele Gaarde.	Halve og mindre Gaarde.	Ialt.	Hele Gaarde.	Halve Gaarde og mindre Jordbrug.	Ialt.	
Ostdanmark 1600—1610	3892	51	3943	30691	2201	32892	36835
— 1651	3017	435	3452	22821	7172	29993	33445
	÷875	+384	÷491	÷7870	+4971	÷2899	÷3390

Tab. XXVII. Procenttabel over de skattepligtige Bønders Nedgang i Østdanmark ¹⁾.

	Jordegne.	Fæstere.	Ialt.
Skaane	÷ 16	÷ 14	÷ 14
Sjælland	÷ 32	÷ 5	÷ 6
Falster	0	+ 6	+ 6
Laaland	÷ 9	÷ 14	÷ 13
Fyn	÷ 20	÷ 12	÷ 13
Østdanmark	÷ 12	÷ 8	÷ 9

Tab. XXVIII. Jordegne Bønder i Nørrejylland.

Len.	Jordegne Bønder.		
	Hele Gaarde.	Halve Gaarde.	Ialt.
Aakjær 1610	64	"	64
— 1651	57	1	58
	÷ 7	+ 1	÷ 6

¹⁾ Bleking, Bornholm og Samsø ere udeladte, da der i disse Landsdele ikke var indtraadt nogen videre Forandring.